

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

DEMOGRÁFIAI TÁJÉKOZTATÓ FÜZETEK

7.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:
Monigl István

ISSN 0237-2614
ISSN 0236-736-X

Sorozatszerkesztő:
Szentgáli Tamás

Összeállította:
Monigl István

Statisztikai Kiadó Vállalat
Felelős vezető: Beleczy Benedek mb. igazgató
Nyomdaüzem -66-13-41-0749-9
Formátum: A/4 Terjedelem: 18 /A/5/ iv

**A NÉPESEDÉS ÉS A NÉPESEDÉSPOLITIKA
A HOSSZÚ TÁVÚ TERVEZÉS DOKUMENTUMAIBAN 1968–1985**

II.

NÉPESEDÉSI ÉS CSALÁDI FOLYAMATOK ALAKULÁSA 1965–2020

*

**A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS EGYES FOLYAMATAINAK
ÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA 2000-IG**

(Prognózis összefoglaló)

Készült a Ts-3/3/1
Kutatási Program keretében

Budapest
1989/3

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
ELŐSZÓ	7
NÉPESEDÉSI ÉS CSALÁDI FOLYAMATOK ALAKULÁSA 1965-2020 (1987)	9
I. BEVEZETÉS	11
II. A FŐBB NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK MÚLTBELI ALAKULÁSA 1965-1985 KÖZÖTT	13
1. Családalakulás és megszűnés. Család és háztartás	13
2. A termékenység, a születések számának alakulása	18
3. A halandóság alakulása	25
4. A népesség számának és összetételének alakulása	30
III. A NÉPESSÉG JÖVŐBENI ALAKULÁSA 1985-2020 KÖZÖTT	34
1. Az 1986-2021 közötti időszakra szóló népességelőreszámítások általános jellemzése	34
2. Családalakulás és -megszűnés.	35
3. A termékenység szintje, az élveszületések száma	37
4. A halandóság alakulása	38
5. A népességszám és a korösszetétel alakulása	40
A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS EGYES FOLYAMATAINAK ÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA 2000-ig (Prognózis összefoglaló) (1980)	
	65
ELŐSZÓ	67
I. BEVEZETÉS	69
II. A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS EGYES FOLYAMATAINAK ÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA	72
1. Az időskorú népesség összetételének, helyzetének várható alakulása 2000-ig	72
2. A család szerepének változása a múltban és az előttünk álló évtizedekben	80
3. A társadalmi mobilitás várható alakulása 2000-ig	85
4. A munkakörülmények helyzete, fejlesztésének feltételei	93
5. Az életmód múltbeli és jövőben várható alakulása	98
6. A munkavégzés és szabadidő hatása a társadalom egyes rétegeinek életmódjára	101
7. Az életmód egyes nem anyagi elemei és az értéktudat alakulásának perspektívái	106

	Oldal
8. A "második gazdaság" fejlődési tendenciái és várható szerepe	112
9. A hátrányos helyzetűek és deviáns viselkedésűek számának és helyzetének alakulása 2000-ig	120
10. A magas jövedelmek és a lakossági vagyon alakulásának perspektívái . . .	128
III. KÖVETKEZTETÉSEK	137

ELŐSZÓ

" A népesedés és a népesedéspolitika a hosszú távú tervezés dokumentumaiban 1968-1985" című kiadvány II. kötetében két hosszabb távú társadalmi prognózist adunk közre. Az 1987-ben a 2000-en túlnyúló távlati tervezés programja alapján a KSH-ban és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetében készült "Népesedési és családi folyamatok alakulása 1965-2020" című munkával teljessé válik, és így lezárul a távlati tervezés keretében 1968-1988 között készült, népesedéssel és népesedéspolitikával foglalkozó dokumentumok közreadása.

E munka célja nem újabb népesedéspolitikai koncepció kidolgozása volt. A dokumentum amellet, hogy összefoglalta a főbb népesedési folyamatok mintegy két évtizedes múltbeli alakulását, illetve bemutatta a jövőbeni népeségfejlődés alakulását, két funkciót szolgált: egyrészt a népesedéspolitikai tervezés és a népesedéspolitika folyamatos korszerűsítését, másrészt a hosszabb távú távlati tervezés megalapozását.

A II. kötetben közreadott másik "A társadalmi fejlődés egyes folyamatainak és feltételeinek alakulása 2000-ig /Prognózis összefoglaló/" című dokumentum 1980-ban ugyancsak a távlati tervezés programja alapján született. Ez a dokumentum zárta le 1981-2000 közötti évekre vonatkozó hosszú távú tervezőmunka keretében a főbb társadalmi folyamatok prognózisait és így alapul szolgált az 1981-1983-ban folytatott 2000-ig szóló távlati tervező munkának. A dokumentum egyike a hazai társadalmi tervezés legjelentősebb termékeinek. A tanulmány kidolgozásában igen jelentős szerepet játszott a hazai társadalomtudományi kutatás, magát a tanulmányt 1980 végén megvitatta az MTA elnöksége által felkért ad hoc MTA Bizottság. A tanulmány köreadását külön indokolja az, hogy jelentős részét alkotja a népesedéssel közvetlenül összefüggő néhány fejezet, valamint az, hogy az 1980-as évek elején született népesedéspolitikai döntések előkészítésében a dokumentum és a dokumentumhoz kapcsolódó viták fontos szerepet játszottak.

Budapest, 1988. április 12.

Monigl 1988

Központi Statisztikai Hivatal
Népességtudományi Kutató Intézet

NÉPESEDÉSI ÉS CSALÁDI FOLYAMATOK ALAKULÁSA
1965-2020

Budapest

1987. április

Összeállították:

Káposztás Ferenc

Klinger András

Monigl István

Közreműködtek:

Csernák Józsefné

Hablicsek László

Józan Péter

Kamarás Ferenc

Kepecs József

Szabó Kálmán

Varga Alajos

I. BEVEZETÉS

A népesedési helyzet alakulásában az utóbbi évtizedekben Európa-szerte általánosnak tekinthető az átlagos családnagyság, a termékenység fokozatos csökkenése és a népesség öregedése. Magyarországon ezen túlmenően további két kedvezőtlen tendencia is érvényesült: egyrészt a termékenység csökkenése a születések számának erőteljes hullámválása mellett valósult meg, másrészt az 1960-as évek közepétől a halandóság csökkenő irányzata emelkedésbe váltott át.

Az ország népességszámának változatlan szinten tartásához, egyszerű reprodukciójához szükséges szinttől mindjobban elmaradó termékenység, a nemzetközi összehasonlításban igen magas halandóság, valamint az idős és egyenetlen népességi korösszetétel következtében az 1980-as évek elejére hazánkban kimerültek a népességnövekedés tartálékai. A hosszabb ideje érvényesülő, egy irányba ható kedvezőtlen tendenciák együttes hatására minőségileg új népesedési helyzet állott elő. Ezt az új helyzetet egyfelől a születések változatlanul elégtelen, a házasságkötések korábban nem tapasztalt alacsony, a halálozásoknak és válásoknak pedig magas száma és aránya, továbbá a gyorsuló öregedés jellemzi; másfelől mindezek következményeként megszűnt a népesség természetes szaporodása, megindult a népességszám csökkenése. A társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából gyökeresen új helyzetet jelent az a körülmény, hogy több évtizedes távon érvényesülő és jelentős mértékű népességcsökkenés feltételei alakultak ki.

1981 szeptemberében az MSZMP Politikai Bizottsága állásfoglalásában megfogalmazta a jövőbeni népesedéspolitika tartalmának, céljainak, jellegének alapvető vonásait és stratégiájának lényegét, megállapította, hogy a népesedés alakulását és népesedéspolitikánkat nagyfontosságú nemzeti kérdésnek tekinti.

1984 októberében 2014/1984. (X.3.)Mt.h.számú határozatával a Minisztertanács jóváhagyta az új, hosszú távra szóló népesedéspolitikai koncepciót, amely sok vonatkozásban túlmutat a korábbi magyar népesedéspolitikai elképzeléseken, konkrét intézkedéseivel pedig a hasonló külföldi jogszabályokon. A Minisztertanács a népesedési helyzet javítására olyan, hosszú távon folyamatosan érvényesülő állami és társadalmi tevékenységet tart szükségesnek, amely lehetővé teszi, hogy a népesség csökkenésének folya-

mata mérséklődjön, nagyobb távlatban megálljon, majd a népesség újra gyarapodjon, javuljon a népesség korösszetétele. Ennek alapján 1985-ben és 1986-ban többirányú intézkedések születtek.

Az 1984-ben Mexikóvárosban megtartott II. Világnépesedési Konferencia kiemelte annak a törekvésnek a helyességét, hogy - miként azt a magyar népesedéspolitika célul tűzte - a közép- és hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés integráns részévé kell tenni a népesedéspolitikát, mert csak ily módon lehet reményünk arra, hogy hosszabb távon kedvező irányba tudjuk befolyásolni a népesedési tendenciákat. A konferencia konkrét ajánlásokat fogadott el arra vonatkozóan, hogy a nemzeti társadalmi-gazdasági fejlesztési stratégiák vegyék figyelembe a népesedés és az erőforrások, a környezet, a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti összefüggéseket.

Ez a dokumentum összefoglaló áttekintést nyújt a főbb népesedési folyamatok mintegy két évtizedes múltbeli alakulásáról, illetve a legújabb népességelőreszámítások eredményeit is felhasználva a jövőbeli népesedési folyamatokról 2020-ig. A tanulmány funkciója kettős: a múltbeli folyamatok és a jelenlegi helyzet elemzésével, illetve a jövőben valószínű korlátok felvázolásával egyrészt a népesedéspolitika folyamatos korszerűsítésének egyik alapját képezi, másrészt a kapcsolódó társadalmi-gazdasági folyamatok tervezésének egyik háttéranyagaként szolgál.

II. A FŐBB NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK MÚLTBELI ALAKULÁSA 1965-1985 KÖZÖTT

A múltbeli népesedési folyamatok egészének elemzésében az 1965-ös év nem tekinthető fordulópontnak, mint ahogy az 1962. év is csak a születésszámok alakulása szempontjából kitüntetett: 1962-ben az élveszületések száma 130 ezer fővel addigi történetének mélypontját érte el, az ezer lakosra jutó élveszületések aránya 12,9 ezrelékre süllyedt, ami az 1960-as évtized első felében a legalacsonyabb volt a világon. Kedvezőtlen fordulatot vett viszont a halandóság alakulása az évtized közepén: közel évszázados csökkenő tendencia eredményeképpen az 1960-as évek közepéig az ezer lakosra jutó halálozás a mindenkori legalacsonyabb szintet érte el, ettől kezdve azonban tartósan kedvezőtlen, emelkedő alapirányzatot vett fel.

Az 1960-as évtized népmozgalmi eseményeit átfogóan értékelve megállapítható, hogy ezekben az években mutatkoztak meg először tartósan azok a kedvezőtlen jelek, amelyek népesedési helyzetünk lassú, de folyamatos romlását vetítették előre. Ekkor alakult ki a magyar népesedésnek az a kedvezőtlen kettős sajátossága, mely szerint egyrészt távlatilag tartósan nem biztosított a népesség egyszerű reprodukciója, s ezzel együtt az élveszületések erőteljes ingadozásából következően a népesség korösszetétele kiegyensúlyozatlan, másrészt romlik a népesség halandósága. A kedvezőtlen tendenciák felismerése népesedési helyzetünkre irányította a figyelmet.

1. Családalakulás és megszűnés. Család és háztartás

Az elmúlt években népesedési gondjaink fokozódásával párhuzamosan egyre inkább előtérbe került az a felismerés, hogy e gondok egy része mögött a család működésében és az ezzel összefüggő demográfiai folyamatokban bekövetkezett változások állnak. Megváltozott a társadalom egyes rétegeiben a házassággal kapcsolatos felfogás, csökkent a hagyományos normák szerepe, átalakultak a családnagysággal kapcsolatos, korábban kialakult elképzelések.

A házassági kedv visszaesése, a család stabilitásának megrendülése a válások magas színvonala és ennek következtében a megszületett gyermekek növekvő hányadánál

a két szülő egyikét nélkülöző, ún. egyszülős családtípus elterjedése, a családok (háztartások) felaprózódásának tartós folyamata, az egyedülállók számának növekedése olyan problémák, amelyek nemcsak a jelenben, de várhatóan még inkább a jövőben társadalmi jelentőségű népesedés- és családpolitikai feladatokat jelentenek.

Az említett jelenségek társadalmi berendezkedéstől függetlenül Európa szinte valamennyi országát érintik és több tekintetben ma már visszafordíthatatlannak tűnő társadalmi folyamatok eredményei. A nők háztartáson kívül végzett munkájának általános-sá válása, a házasság felbontásának elismerése és az erre vonatkozó jogi szabályozás liberalizálása, a születésszabályozás tömegméretű elterjedése, a családon kívüli intézmények bekapcsolódása a gyermekek nevelésébe azok a leglényegesebb tényezők, amelyek a társadalmi fejlődés - iparosodás, urbanizáció, iskolai végzettség színvonalának emelkedése stb. - általános hatásán túlmenően további sajátos meghatározottságot jelentenek a családi folyamatok alakulásában.

A jelenlegi népesedési helyzet kialakulásában jelentős szerepet játszott a házasságkötések és válások alakulása, a családösszetétel változása. A házassági szokások alakulása figyelemre méltó a termékenység szempontjából is, mivel az 1980-as évekig az élveszületéseknek 93-95 %-a házasságból származott, jelenleg mintegy 91 %-os ez az arány.

A házasságkötések számának, illetve a házasságkötési arány mutatójának alakulása az utóbbi tíz évben számottevő elmozdulást jelez: európai viszonylatban is magas szintről, a tradíciók ereje által fékezve ugyan, de határozott csökkenés indult meg. Az 1970-es évek közepéig - jórészt a házasságkötési korba lépő népesség számának emelkedéséből következően - a házasságkötések száma még elérte, illetve meghaladta a 100 ezret, ezer lakosra 9,5-10 házasságkötés jutott. Ettől kezdve azonban előbb kisebb, majd jelentősebb mértékben csökkent a házasságkötési gyakoriság, az arányszám évtizedünk közepére 7,0 alá csökkent. A 7 ezrelékes arány még mindig magasabb, mint a legtöbb nyugat-európai országban - ahol növekvő arányú a formális házasság nélkül tartósan együttélők aránya -, viszont már alacsonyabb, mint a többi európai szocialista országban: az 1980-as évtized első felében az ezer lakosra jutó házasságkötések száma az európai országok közül Svédországban a legalacsonyabb (4,6 ezrelék körüli), az országok egész sorában 5-6 ezrelék körüli Norvégia, NSZK, Svájc, Hollandia, Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Spanyolország, Olaszország; 7 ezrelék fölötti az arány Bulgáriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Lengyelországban, az NDK-ban és Romániában; 10 ezrelék körüli a Szovjetunióban.

A házasságkötési arány csökkenését több tényező magyarázza. Jelentős hatású a házasodási korba lépők számának nagymértékű visszaesése. A házasodás szempontjából leginkább szóbajövő 20-29 éves fiatalok száma az 1960-as évtized születési hullámvölgyéből adódóan 1985-ben mintegy 230 ezer fővel kevesebb volt, mint az ugyanilyen korúak tíz évvel korábbi létszáma.

A házasodási korúak létszámcsökkenésével párhuzamosan visszaesett a fiatalok házasodási kedve is, főleg a fővárosban, és a községekben. A házasodási kedv - egyes nyugat-európai országokban radikálisan jelentkező - csökkenése a hajadonok és a nőtlenek valamennyi korcsoportjában megfigyelhető, az 1970-es évek közepétől erősödő folyamat. Az első házasságra lépők házasságkötési aránya az utóbbi tíz évben a férfiak, illetve a nők körében egyaránt mintegy kétharmadára csökkent.

A házasodási kedv lanyhulása különösen erőteljesen jelentkezett az újraházasodások terén, annak ellenére, hogy az újraházasulók aránya a házasságra lépők között tovább növekedett. A növekvő számú elváltaknak, illetve megözvegyülteknek ugyanis egyre kisebb hányada köt ismételten házasságot. Ez egyre inkább fordulatot jelent, mivel az 1960-as évekig az elváltak és az özvegyek jelentős arányban kötöttek házasságot. Az 1960-as évek elején még az elvált férfiak háromnegyed része, az elvált nők kétharmada kötött újabb házasságot, az 1980-as évek közepén viszont mind a férfiaknak, mind a nőknek már csak valamivel több mint fele vállalkozott újabb házasságkötésre.

A házasuló férfiak és nők átlagos életkora a hetvenes évtized közepéig folyamatosan csökkent, innen kezdve - tíz év alatt - az átlagos házasodási kor mindkét nemnél 1-1 évvel emelkedett, a férfiaknál közel 28 évre, a nőknél 24,5 év fölé. Hasonló irányú, de mérsékeltebb emelkedés következett be az első házasságkötések átlagos életkorát tekintve is: a férfiaknál 24,5 évre, a nőknél közel 21,5 évre. Pontos információk hiányában nem tudhatjuk, hogy a házasodás átlagos életkorának emelkedése mennyiben jelenti a házasságkötések későbbre halasztását, illetve mennyiben a házasságon kívüli együttélési formák terjedésének a jele.

A magyar családi folyamatoknak már hosszabb ideje egyik legkedvezőtlenebb jellemzője a válások nemzetközileg is magas és az elmúlt évtizedekben fokozatosan növekvő aránya. Száz házasságkötésre 1965-ben még csak 22, 1985-ben már 40 válás jutott. Az ezer lakosra jutó válások száma az 1980-as évtized közepéig 2,8-re emelkedett. Ennél magasabb válási arány a világon kevés országban, így az Amerikai Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, az Egyesült Királyságban, NDK-ban figyelhető meg. A magyarországihoz

hasonló a válási arány Dániában, Kanadában. Az európai országok többségében a válások aránya lényegesen alacsonyabb és általában változatlan szinten maradt; némileg emelkedett az NDK-ban, NSZK-ban, Norvégiában és Franciaországban, továbbá azokban a dél-európai országokban, ahol a törvények csak a legutóbbi időkben tették lehetővé a válást.

A válás a 20-29 évesek korcsoportjában - tehát a gyermekvállalás szempontjából legaktívabb korosztályokban - a leggyakoribb. 1980-ig mindkét nemnél folyamatosan emelkedett az elváltak között a 30 éven aluliak aránya, az elváltak átlagos életkora egyre csökkent. Az 1980-as évtized első fele fordulatot tükröz: mind a férfiaknál, mind a nőknél mérséklődött a 30 évnél fiatalabb elváltak aránya, és kisebb mértékben emelkedett az elváltak átlagos életkora. Jelentősen megemelkedett a 10 évnél, de a 15 évnél hosszabb időtartamú házasságok felbomlása. Az újránházasulók számának csökkenése, stagnálása mellett emelkedett az ismételten elváltak száma.

Családpolitikai szempontból növekvő gondot jelent, hogy folyamatosan tovább nőtt azoknak a válásoknak a száma, ahol a felbomlott házasságban gyermek született, részarányuk évtizedünk első felében 70 % fölé emelkedett. A házasfeleket a múltban jelentősen befolyásolta az a körülmény, hogy származott-e a házasságból gyermek, vagy sem. Ez a befolyás napjainkig egyre veszített jelentőségéből. Jelentősen tovább növekedett az 1 vagy 2 gyermekkel felbomlott házasságok részaránya: 1970-ben még csak a válások felénél, 1985-ben már 62 százalékánál került sor olyan házasságok felbontására, amelyekben egy vagy két kiskorú gyermek élt.

A válások növekvő aránya részben összefügg az elmúlt évtizedekben hozott különböző jogszabályok, határozatok, intézkedések hatásával, amelyeknek elsődleges célja ugyan nem a népesedési folyamatok befolyásolása volt, hatásukban azonban megváltoztatták a családok helyzetét, életkörülményeit. Az új helyzetből adódó konfliktusoknak meghatározó szerepük volt a házastársi kapcsolatok felbomlásának emelkedő gyakoriságában. Kétségtelenül változatlanul jelentős negatív hatást gyakorol a válási gyakoriság alakulására a lakáshiány, illetve a térbeli mobilitás, az urbanizáció. A válási arányszámok tekintetében a falu és a város között még napjainkban is mintegy kétszeres különbség mutatkozik. Negatív hatást gyakorol a családi stabilitásra a korábbi jelentős társadalmi átrétegződés is, ami csökkentette a családok zártságát, gyengült a tradíciók ereje.

A megkötött, illetve felbomlott házasságok mérlege az 1970-es évtized utolsó harmadáig csökkenő mértékben ugyan, de a házasságkötések többletét mutatta, az évti-

zed végétől viszont már a megszűnt házasságok növekvő túlsúlyát jelzi: az 1960-as évek közepének 18 ezres többletével szemben, az 1980-as évtized első felére - döntő mértékben a házasságkötések visszaesése, kisebb részben az özvegyülések növekedése következtében - 20-25 ezerrel meghaladta a házasságok megszűnésének száma a házasságkötések számát.

Az utóbbi 20-25 évben minden településtípusban folytatódott a családok és a háztartások átlagos nagyságának csökkenése: 1960 és 1985 között a 100 családra jutó családtagok száma 312-ről 292-re, a 100 háztartásra jutó személyek száma ennél jobban, 310-ről 275-re csökkent.

A háztartások összetételében tovább emelkedett az egyszemélyes háztartások, az egyedülállók aránya. Minden ötödik háztartás ilyen, Budapesten az összes háztartás 27 %-a. Több mint 750 ezer ember - nagyjából részben gondoskodásra szoruló idős személy él egyedül, ezek kétharmad része nő.

A családból álló háztartások között tovább emelkedett az egycsaládos háztartások aránya, az 1980-as évek közepén 96 %-ra; a két, illetve három családból álló háztartások aránya viszont folyamatosan csökkent, arányuk a családháztartásokon belül jelenleg már csak 4 %. Az egycsaládos háztartásoknak ma már mintegy 90 %-át olyan családok képezik, amelyekkel sem rokonok, sem idegenek nem élnek együtt. A kétcsaládos háztartásokban pedig túlnyomórészt szülők élnek együtt gyermekük családjával.

A kétcsaládos háztartások csökkenését jórészt az magyarázza, hogy a 20 évvel korábbihoz képest jobb lakásellátás következtében egyre kevesebb szülő és gyermek családja kényszerül együtt lakni. Szerepet játszik ebben azonban az is, hogy az újonnan épült lakások túlnyomó többsége nem alkalmas a többgenerációs együttélésre.

A háztartások tagszám szerinti összetételében folytonos tendenciaként érvényesült a 4-nél több személyből álló háztartások arányának csökkenése; számában és arányát tekintve is legjelentősebben a kétszemélyes háztartások súlya növekedett. Tovább emelkedett azoknak a családoknak a száma és aránya, amelyekből az egyik szülő válás, különélés, illetve özvegyülés miatt hiányzik. Az ilyen családok több mint 80 %-ában az anya él együtt gyermekével.

Tartósan érvényesült a családban élő gyermekek számának csökkenése: az 1960. évi 126-ról 1984-ig 105-re. A családnagyságot elsősorban a családban élő gyermekek

száma határozza meg. A családban élő gyermekek számát azonban nemcsak a termékenység befolyásolja, hanem a házasság tartama, a családi életciklus meghosszabbodása, illetve a gyermekek családból történő gyorsabb kiválása is.

A gyermek nélkül élő családok aránya - részben az öregedés hatására - mérsékelten ugyan, de az elmúlt negyedszázadban tovább emelkedett az 1960. évi 31 %-ról 36 %-ra. Az ilyen családok aránya a fővárosban a legmagasabb (közel 40 %-os). A három és több gyermekkel élők aránya viszont jelentősen csökkent (13 %-ról 6 %-ra), itt is legalacsonyabb a főváros (5 % alatti arányával).

Részben a nagylétszámú korosztályok szülőképes korba lépésével, részben a népesedéspolitikai intézkedésekkel összefüggésben, de egészében a kétgyermekes család-típus általánossá válásának tükröződéseként is, jelentősen emelkedett a kétgyermekes családok aránya (az 1960. évi 22 %-ról 26 % fölé).

Kedvező fordulatot jelent, hogy a háromgyermekes családok aránya az immár évtizedek óta tartó csökkenést követően az 1980-as évek első felében szinten maradt (4,7 %) úgy, hogy közben enyhén megemelkedett a háromgyermekes családokban élő gyermekek száma.

Jelentősen emelkedett (28 % fölé) azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyekben csak inaktív kereső van. Ezeknek a háztartásoknak a száma a nyolcvanas évek első felében mintegy 200 ezerrel gyarapodott, 1 millió 40 ezerre emelkedett. Emellett mintegy 45 ezer az olyan háztartások száma, ahol nincs kereső. Tovább csökkent az olyan háztartások aránya, amelyben aktív kereső él. Ez a tendencia legerőteljesebben Budapesten jelentkezett, a fővárosi népesség jelentős elöregedéséből következően.

Az 1970-es évek végéig a 100 aktív keresőre jutó inaktív keresők és eltartottak száma Budapesten még elmaradt a városok és még inkább a községek átlagától; jelenleg ez a mutató a fővárosban (116) már lényegesen kedvezőtlenebb mint a többi városban (107) és erősen megközelítette a községi átlagot (121).

2. A termékenység, a születések számának alakulása

A születések számának erőteljes hullámzása, a termékenység csökkenő tendenciájának folytatódása és a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges szinttől való el-

maradása az 1965-1985 közötti időszakban is érvényesült.

A születésszámok alakulását az utóbbi 20 évben a demográfiai hullámhegy kialakulása és levonulása jellemzi. Az 1960-as évek közepére kialakult helyzetben meghatározó szerepet játszottak az ötvenes évek ellentétes eredményű népesedéspolitikai intézkedései. A művi vetélések 1953. évi szigorú eltiltását követő 1956. évi rendelkezés gyakorlatilag feltétel nélkül engedélyezte a művi abortuszt a terhesség 12. hetéig bezárólag.

1957-től az élveszületések száma gyors ütemben csökkent. 1962-ben érte el a demográfiai hullám azt a mélypontot, ami nemcsak addigi történelmünk legalacsonyabb élveszületési számát és születési arányszámát jelentette, hanem 12,9 ezrelékkal világviszonylatban is a legalacsonyabb aránynak számított.

Az 1960-as évek második felétől - részben a gyermekgondozási segély és egyéb intézkedések hatására - mérsékelten emelkedett az élveszületések száma és aránya, ami 1967 és 1973 között 15 ezrelék körüli értéket jelentett, de ez még mindig elmaradt attól a szinttől, amely a népesség létszámának változatlan szinten történő fenntartását hosszú távon biztosíthatta volna. Ennek biztosítása, illetve az egyszerű reprodukciót meghaladó születési arányszám csak az 1974-1977 közötti négy évben következett be 18 ezrelék körüli értékkel, a születések ugrásszerű emelkedése mellett. A hullám csúcsa 1975-ben alakult ki 194 ezer élveszületéssel. Ezt a változást az 1973-ban életbe léptetett átfogó népesedéspolitikai intézkedések váltották ki (az anyasági segély összegének emelése, a családi pótlék és a gyermekgondozási segély összegének növelése, a gyermekápolási táppénz kiterjesztése, a lakásépítéshez nyújtott szociálpolitikai kedvezmény rendszeresítése, a művi abortuszokat csökkentő intézkedések stb.).

Az élveszületések számának jelentős, de csupán rövid ideig tartó, átmeneti növekedését számítások szerint mintegy háromnegyed részben a házasságban bekövetkezett emelkedés magyarázza, egyhatod részben arra vezethető vissza, hogy ezekben az években léptek szülőképes korba az 1953-1956 között született nagylétszámú női korosztályok, de magyarázó tényezőként helyet kap a házassági szokások változása, azaz a korábban kötött és átmenetileg nagyobb arányú házasság is. A termékenység kismértékű emelkedése úgy valósult meg, hogy az egyébként is tervezett gyermekek megszületésére a tervezettnél korábban került sor, az anyák időben előre hozták születéseiket.

A demográfiai csúcsot követően kisebb mértékben, majd az 1980-as évektől jelentősebben csökkent a születési arányszám és 1984-ben 11,7 ezrelékkal olyan újabb születési mélypont alakult ki, amely az élveszületések abszolút számát (125 ezer), illetve az arányszámot tekintve is minden korábbi értéknél alacsonyabb értéket jelent. 1985-ben kismértékű emelkedés, majd 1986-ban újabb csökkenés jelentkezett (12,2, ill. 12,1 ezrelék).

Az 1975-höz képest bekövetkezett születésszám-csökkenés 75 százalékát a termékenységi színvonal visszaesése okozta, csupán 17 százalékát indokolta az a tény, hogy ebben az időszakban léptek szülőképes korba azok a kislétszámú korosztályokba tartozók, akik az 1960-as évek születési hullámvölgye idején születtek és akik a jelenlegi szülő korosztályok zömét alkotják. Ezen túlmenően a házassági mozgalomban mutatkozó változás is hatott a születésszámmra, amit a házassodási és újránházassodási kedv visszaesésével, a házasságkötések elhalasztásával, az először házasulók átlagos életkorának emelkedésével jellemezhetünk és ami mintegy 8 százalékban volt részese a születésszám visszaesésének.

Az elmúlt másfél évtized születésszám ingadozásai döntő részben a termékenységi magatartás, a szülési kedv változásából adódtak. Ezt igazolja a teljes termékenységi arányszám mutatójának alakulása, amely a korösszetétel változásától függetlenül mutatja egy-egy év termékenységi viszonyait és azt jelzi, hogy az adott évi termékenységi helyzet tartós megmaradása esetén egy nő átlagosan hány gyermeknek adna életet szülőképes kora végéig. Ez a mutató egyben a reprodukció mértékéről is számot ad; a jelenlegi halandósági viszonyok mellett a mutató 2,15-ös értéke az, amely az egyszerű reprodukció biztosítását jelenti. A teljes termékenységi arányszám értéke az 1960-as évek elején már 2,0 alatt volt, az 1960-as évek második felében - feltehetően a gyűszű bevezetésének hatására - néhány évig 2,0 körül ingadozott, de nem érte el a 2,15-ös értéket. Az 1970-es évek közepén ugrásszerű emelkedés történt, 1974-ben 2,30, 1975-ben 2,38-as értékekkel, de ezt követően jelentős a visszaesés, 1980-ban már ismét 2,0 alatti az értéke, 1984-ben pedig 1,8 alá esik (1,73).

A teljes termékenységi mutató alakulása jelzi, hogy a szülési kedv látványos emelkedése időleges volt az 1970-es évek közepén, csak néhány évig tartott, ezt követően viszont látványos a visszaesés is. A demográfiai magyarázat az, hogy az 1970-es évek közepén sokkal több nő rövidebb idő alatt szülte meg második gyermekét, mint korábban (a születésszám emelkedés döntő hányada ebből adódott), a családokban kívánt összes gyermekszám viszont nem változott. A termékenység jelentős visszaesését csak

úgy lehetett volna megállítani, ha a családokban kívánt gyermekek száma is emelkedik, vagyis, ha a számában és arányában megnövekedett kétgyermekes családok közül többen vállalkoznak harmadik gyermek világrahozatalára. Ez azonban nem, vagy csak igen mérsékelten következett be és így az időben korábban megvalósított családnagyság elképzelések a későbbi években "születés kiesést" jelentettek és hozzájárultak a termékenység 1970-es évek végétől észlelt csökkenéséhez.

A termékenység helyzete és alakulása legjobban a befejezett termékenység változásával, trendjének alakulásával jellemezhető. A befejezett termékenységet elvileg a nők 50 éves korában mérjük, de mivel a születések egyre kisebb hányada történik a 40. év, sőt jelenleg már a 35. év fölött, ezért gyakran jellemezhetjük a befejezett termékenység trendjeit már az ilyen kort elért nők átlagos gyermekszámával. A befejezett termékenység szintjén - a jelenlegi halandósági viszonyokat tekintve - egy-egy női generáció akkor biztosítja reprodukcióját, ha átlagosan 2,10-2,13 közötti gyermeket hozott a világra élete folyamán. 100 házasságra átszámítva ez átlagosan 220-230 körüli gyermekszámot jelent, a meddőséget, a csecsemő- és gyermekhalandóságot, a nem házasodást, illetve válásokat is figyelembe véve.

Tekintettel arra, hogy a termékenységüket jelenleg, vagy a közelmúltban befejezett női generációk nem a jelenlegi, hanem az elmúlt 40-60 év halandósági viszonyai között nőttek fel és születték gyermekeiket, így náluk a fentebb meghatározott értékeknél magasabb átlagos gyermekszám jelentené az egyszerű reprodukció biztosítását.

Az elmúlt két évtizedben - a születésszám nagymértékű évenkénti ingadozása ellenére - a befejezett termékenység szintje folyamatosan csökkent. Becslés szerint az egyszerű reprodukcióhoz szükséges átlagos gyermekszámot utoljára azok a női generációk érték el, akik az 1910-es években születtek és így az 1960-as évek elején fejezték be termékeny korukat. Az azóta termékenységüket befejező női generációk egyre kevesebb gyermeket hoztak világra. Az 1980-as évek elején szülőképes koruk végére ért női generációk - tehát akik az 1930-as évek elején születtek - átlagosan 1,90 körüli gyermekszámmal fejezték be termékenységüket, közülük a házasságban élőknek átlagosan 2,09 gyermekük volt.

Némi változás jelei mutatkoznak az egyes születési kohorszok befejezett, vagy közel befejezett termékenységi adataiban, ha azokat a 40., illetve a 35. évig világrahozott gyermekek száma szerint mérjük. Ezek arról tanúskodnak, hogy az 1970-es évek második felétől a 40 éves korukat elért generációk átlagos gyermekszáma nem csökkent

tovább - a korábbi generációknál itt is folyamatos volt a csökkenő trend -,sőt az 1980-as évektől ilyen kort elért kohorszoknál némi emelkedés is észlelhető az átlagos gyermekszámban. Ez utóbbi generációk az 1940-es évek elején születtek, az 1960-as évek közepén léptek szülőképes korba és propagatív életútjuk során már hatottak magatartásukra az elmúlt 15-20 év során életbe léptetett, szülési kedvet ösztönző intézkedések.

Még nyilvánvalóbban mutatkoznak meg a változás jelei, ha a 35 éves korig szült gyermekek átlagos számát nézzük. Az 1980-as évek elejétől 35 éves korukat elért generációknál egyértelműen megállapítható az átlagos gyermekszám emelkedése. Ezek a generációk az 1940-es évek második felében, illetve az 1950-es évek elején születtek, az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején léptek szülőképes korba, így a népesedéspolitikai intézkedések minden bizonnyal hatást gyakoroltak termékenységi magatartásukra. Ezeknél a generációknál főleg a kétgyermekesek aránya emelkedett, kisebb mértékben a háromgyermekeseké. Ez eredményezte a 35 éves korúak átlagos gyermekszámának emelkedését, amely így módon 1,85-1,90 gyermek között ingadozik, szemben a tíz évvel korábbi 1,80 körüli értékkel.

A mai fiatalabb generációk termékenysége kevésbé kedvező képet mutat. Az 1980-as évek elejétől 20. életévüket elért nők átlagos gyermekszáma csökkent, a 25. életévükbe lépőknél pedig stagnálás mutatkozik, noha szintje még így is magasabb, mint a hasonló korú nőknek 15-20 évvel ezelőtt volt. Ezek a generációk az 1960-as évek körül születtek és az 1980-as évek körül léptek szülőképes korba. Az idősebb generációk termékenységére még ösztönzően ható intézkedéseket a mai fiatalok természetesen fogadják, de ez ideig nem serkentették őket több gyermek vállalására. Természetesen itt időzítési hatások is szerepet játszhatnak, mivel még propagatív koruk elején járó generációkról van szó. Elképzelhető a szülések időbeli elhalasztása, a jelenleginél kedvezőbb feltételek kivárása a gyermekek világra hozatalához. Valószínűleg kapcsolatban van ez az első házasságkötések elhalasztásával is.

A fiatalabb generációk termékenységi magatartását, családtervezési elképzeléseit országosan nyomon követő reprezentatív vizsgálatok eredményei jelzik, hogy az 1980-as évek elején, pontosabban 1983-ban házasságra lépett generációk átlagosan 2,07 gyermeket kívántak családjukba, három évvel a házasságkötés után viszont - 1986-ban - már csak 1,97 gyermeket kívántak.

A csökkenésben szerepet játszik az, hogy a házasságok egy része megromlott, illetve felbomlott, de a stabil családokban is inkább visszalépések történtek az ere-

detileg kívánt gyermekszámokhoz képest. Összességében a családok kétharmadában volt változatlan a családnagyságra vonatkozó terv, a változtatók között viszont kétszer annyian voltak azok, akik három éves házasság után inkább csökkentették gyermekszám terveiket, mint azok, akik emelték. A visszalépők között a két gyermek helyett egyet és a három gyermek helyett kettőt kívánók aránya a leggyakoribb, de a kívánt gyermekszámot emelők között is a kettőről-háromra, illetve az egyről-kettőre lépők a legszámosabbak.

A családtervek változtatásának eredményeként jelentősen nőtt az egy gyermeket kívánó és mérsékelten csökkent a két gyermeket és az egyébként is kis számú három gyermeket kívánó családok aránya. A változások ily módon az egygyermekes és a háromgyermekes családterveket érintették leginkább: a jelenleg egy gyermeket kívánók közel 60 %-a még két gyermeket tervezett három évvel ezelőtt, de a házasságkötés előtt háromgyermekes családnagyságot tervezőknek is már csak 40 %-a kívánt ilyen családnagyságot három évvel később.

A kívánt gyermekszámok csökkenése a fővárosban lakó, a magasabb iskolai végzettségű és a szellemi foglalkozású nőknél a legjelentősebb. A családnagyság tervek kismértékű emelkedése csak az eltartott nőknél, a segédmunkásoknál és a legalacsonyabb iskolai végzettségűeknél tapasztalható.

Összességében az egy gyermeket kívánók aránya 10 százalékról 16 százalékra emelkedett, a három gyermeket tervezőké pedig 15 százalékról 12 százalékra csökkent a házasság első három évében. A kétgyermekes családészmény változatlanul a legnépszerűbb, bár aránya a családtervekben a házasságkötéskori 74 %-ról 69 %-ra esett vissza.

A vizsgálat eredményei az ideálisnak tartott gyermekszámról is képet alkotnak. Az ideálisnak tartott gyermekszám az a családnagyság, amit egy ösztönző eszközökkel működő népesedéspolitiká mint maximumot megcélozhat a termékenység területén. Vizsgálata ezért érdemel figyelmet különösen a fiatal házások esetében, tehát a szülőképes koruk elején lévő nőknél. Kétféle típusa létezik: az egyik az ideálisnak tartott gyermekszám általában, egy ma élő családban Magyarországon; a másik az ideálisnak vélt gyermekszám a kérdezett saját családjában. A családok által tervezett gyermekszám és az ideálisnak tartott gyermekszám közötti eltérést tekinthetjük úgy is, mint a termékenység emelése területén meglévő potenciális lehetőségeket, kedvező körülmények között.

A vizsgálat szerint a mai fiatal házások átlagosan 2,31 gyermeket tartanak ideálisnak általában egy mai magyar családban. Mivel az ideálisnak tartott gyermekszám átlaga is csökkenő irányzatot mutat, azt mondhatjuk, hogy jelenleg az ideák szintjén még létezik a társadalmilag kívánatos, az egyszerű reprodukcióhoz szükséges családnagyság. Társadalmi-foglalkozási, területi különbségek itt is vannak, de összességében valamennyi rétegnél erősen megközelíti, vagy némileg meghaladja az ideálisnak tartott gyermekszám az egyszerű reprodukciós szintet.

Más a helyzet a kérdezettek saját családjában ideálisnak tartott gyermekszámnál. Itt már a valós és várható körülmények sokoldalú mérlegelését tükrözik a válaszok. Ennek átlaga lényegesen alacsonyabb - 2,08 - volt és szinte megegyezett a házasságkötés előtt tervezett gyermekszám átlagával (2,07). Ezt úgy értékelhetjük, hogy korábbi családterveiket jelenleg is ideálisnak tartják a fiatal házások, de a házásélet első három évének tapasztalatai alapján jelenleg ennél kevesebbet (1,97) kívánnak saját családjukba. Mindemellett a válaszolók többsége (82 %) a jelenleg kívánt gyermekszámot ideálisnak is tartja saját családjában, egyrésztük viszont úgy ítéli meg, hogy az ideálisnak tartottnál jelenleg kevesebb gyermekre tud vállalkozni.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az elmúlt két évtized születésszám ingadozásai az egyes generációk végső családnagyságában nem mutatkoznak. A propagatív kor "idősebb" korosztályainál megfigyelhetők a változás kedvező jelei, amit az elmúlt évtizedek ösztönző intézkedéseinek tulajdoníthatunk, a fiatalabb generációk termékenységi magatartására viszont ezek ez ideig csak kevésbé hatottak.

A termékenység fokozatos csökkenése az elmúlt évtizedekben úgy valósult meg, hogy folyamatosan csökkent az idősebb korban szülő nők aránya, s a családonkénti átlagos gyermekszám csökkenése mellett egyben lerövidült a gyermekek születése közötti időtartam is. Ez azt is jelenti, hogy a nők jelenleg jóval szülőképes koruk felső határa előtt - döntő többségben házasságuk első nyolc-tíz évében kialakítják végső családnagyságukat - befejezik termékenységüket.

Változatlanul érvényesül az az összefüggés, miszerint minél magasabb az anya iskolai végzettsége, illetve társadalmi státusza, annál kevesebb a megszülető gyermekeinek a száma. Az egyszerű reprodukció lényegében csak a 8 általános iskolai osztálynál alacsonyabb végzettségű nők családjában, illetve a nem kereső nők esetében tekinthető biztosítottnak. A vezető, irányító beosztású nőknek viszont közel egyharmada egygyermekes családot kíván. Az utóbbi öt évben csökkentek a kereső és az eltartott,

illetve a fizikai és a szellemi munkát végző nők termékenysége közötti különbségek. Hasonlóképpen mérséklődtek az egyes településtípusok között fennálló termékenységi különbségek is.

Nemzetközi összehasonlításban élveszületési arányszámunk nem tartozik a legalacsonyabbak közé, de jelenlegi szintje - néhány fejlett tőkés országhoz hasonlóan - az átlagostól érzékelhetően elmarad, különösen alacsonynak minősül viszont a szocialista országok között; 10-11 ‰ körüli vagy ez alatti az arányszám az NSZK-ban, Dániában, Olaszországban, Svédországban; a magyar szinthez hasonló, 12-13 ‰ ezrelékes az arány Belgiumban, Hollandiában, Ausztriában, Norvégiában, Svájcban, az Egyesült Királyságban, Finnországban, Japánban; a többi európai országban, de az USA-ban és Ausztráliában is a mutató értéke többnyire 14-16 ‰ ezrelék körüli; kiemelkedően magas, 19-21 ‰ ezrelék közötti a Szovjetunióban, Lengyelországban és Írországban.

3. A halandóság alakulása

A halandóság trendjét a múlt század utolsó negyedétől az 1960-as évek közepéig egyértelmű javulás jellemezte: lényegesen csökkent az elhunytak aránya, fokozatosan emelkedett a népesség születéskor várható átlagos élettartama.

Ettől kezdve azonban a halandóság alakulása kedvezőtlen fordulatot vett, a legutóbbi években a népesedéspolitika számára a termékenységgel azonos jelentőségű tényezővé vált. Az 1980-as évek közepére a halandóság a felszabadulás utáni legmagasabb szintet érte el. 1986-ban a nyers halálozási arány 13,8 ‰ volt, míg húsz évvel korábban, a 60-as évek derekán ezer lakosra mindössze 10 halálozás jutott. Az emelkedés a legutóbbi két évtizedben tehát közel 40 ‰. Ez az Európában ma szinte egyedülállóan kedvezőtlen alapirányzat nagyjából (mintegy háromnegyed részben) a népesség öregedésének következménye, szerepet játszik azonban benne az a körülmény is, hogy a 30 éven felüli népességben - nagyjából, de nem kizárólag a férfi népességben - növekedtek a kor szerinti halálozási arányok.

Halandóságuk nemzetközi összevetésben - színvonalát és alakulását tekintve is - igen kedvezőtlennek minősíthető. A fejlett egészségi kultúrájú, iparosodott országokkal összehasonlítva országunk halálozási viszonyai a század folyamán mindvégig kedvezőtlenek voltak, s noha az életkilátások hosszú távon nálunk nagyobb mértékben

javultak, mint a kedvezőbb helyzetű országokban, az elmaradást a 60-as évek közepéig sem sikerült behozni, innen kezdve pedig a magyar halandóság emelkedése következtében a fejlett országok között egyértelműen Magyarországon alakult ki a legmagasabb halálzási arány a 80-as évek derekára.

Az egyes országok népességének eltérő korstruktúrája miatt az ezer lakosra jutó halálozás mutatója torzíthat, mégis a mértékek miatt figyelmet érdemelnek a nyers mutatók eltérései is. Az ezer lakosra számított halálozás 14 ezreléket súroló jelenlegi magyar értékével szemben Európában több olyan ország is van, ahol ez a mutató az 1980-as évtized első felében - az öregkorú népesség magyarországinál nagyobb aránya mellett is - 8-10 ezrelék közötti (Hollandia, Finnország, Franciaország, Svájc, Olaszország, Norvégia); Japánban alig 6 ezrelék fölötti; Európa összes többi országában 12 ezrelék alatti a nyers halálozási arány értéke, az NDK kivételével (13,5 ezrelék).

Az általános halandóság kedvezőtlen alakulására utalnak a születéskor és a 30 éves korban még várható élettartamok. Az idült, nem fertőző, a szervezet elhasználódásából származó, elfajulásos betegségek dominanciája a legtöbb országban 70 év körüli születéskor várható átlagos élettartamokat hoz létre annak eredményeképpen, hogy elsősorban csecsemő-, gyermek- és fiatal felnőtt korban korábban soha nem látott mértékben javulnak a továbbélés valószínűségei, illetve csökken a halálozások gyakorisága. Ezt a mértéket, tehát a 70 éves születéskor várható élettartamot hazánk 1966-ban közelítette meg leginkább, amikor a születéskor várható átlagos élettartam elérte a 69,9 évet. Bár a 30 éven aluli népességben a legutóbbi két évtizedben is kedvezően alakultak a halálozási viszonyok, ezek csak egy bizonyos ideig voltak képesek kiegyenlíteni azoknak a kedvezőtlen jelenségeknek a várható élettartam alakulására kifejtett hatását, amelyek a 30 éven felüli populációban tartósan jelentkeznek. Ennek következtében a születéskor várható átlagos élettartam 1985-ig 69,5 évre csökkent.

A két nemben a halandóság eltérően alakult. A férfi népességben a 60-as évek dereka óta olyan kedvezőtlenül alakultak a halálozási viszonyok, hogy ebben a szubpopulációban a születéskor várható átlagos élettartam 1966 és 1985 között 2,5 évvel csökkent, s ezzel a három évtizeddel korábbi szintre esett vissza: 1985-ben a férfiak születéskor várható átlagos élettartama alig haladta meg a 65 évet. Ehhez foghatóan alacsony várható élettartam nem található más európai országban.

A nők körében a várható élettartam vagy stagnált, vagy rendkívül kis mértékben emelkedett a legutóbbi két évtizedben is. 1985-ben a nők születéskor várható átlagos

élettartama 73,1 év volt Magyarországon, ennél alacsonyabb értéket Európában csak Jugoszláviában és Romániában találhatunk.

A világon az elmúlt időszakban általánosan jelenség volt a várható élettartam meghosszabbodása; még a leghosszabb élettartamot elérő országokban is további javulás következett be, visszaesés sehol sem mutatkozott. A fejlett egészségi kultúrájú, ipari országokban a várható élettartam meghosszabbodása bizonyos megtorpanást mutatott az 50-es évek végén a 60-as évek első felében, ezt követően azonban a legutóbbi két évtizedben olyan eredményeket értek el a várható élettartam meghosszabbításában, amire korábban senki nem számított. Franciaországban, Japánban és Svájcban a nők várható élettartama a 80-as évek közepén meghaladta a 80 évet. Számos más országban is ez a mutató a 80 év közelébe került. A férfiak körében a fejlődés valamivel szerényebb, de jó néhány országban sikerült a halálozási viszonyokat oly mértékben javítani, hogy a férfiak várható élettartama megközelítette a 74-75 évet.

A halandóság emelkedő trendjét méginkább kifejezi a felnőtt népességben a 30 éves korban még várható élettartam alakulása, amely a férfiak körében az 1966. évi 42,0 évről 37,8 évre csökkent. Ez a több mint 4 éves csökkenés vezetett oda, hogy jelenleg a felnőtt férfiak halálozási viszonyai rosszabbak, mint amilyenek 1941-ben voltak; ezzel kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy a 30 éves korban várható élettartam természetéből eredően a fentebb említett két időpontban a férfi résznépesség korösszetételét azonosnak feltételezzük.

A 30 éves korban még várható élettartam a nők körében is a halálozási viszonyok rosszabbodását jelzi, még ha ez a rosszabbodás a férfiakéval összevetve jelentéktelennek is tűnik. (Az 1966. évi 45,3 éves várható élettartam 45,1 évre csökkent.)

A hazánkban tapasztalt kedvezőtlen jelenségek, ha kisebb mértékben is, de néhány más szocialista ország halandóságának alakulásában is fellelhetők. Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában is rosszabbodtak a halálozási viszonyok; a Szovjetunióról adatok nem állnak rendelkezésre, de számos jel arra utal, hogy ott is számottevő problémák jelentkeztek, illetve állnak fenn a népesség egészségi állapotát illetően. Csak a Német Demokratikus Köztársaságban sikerült a legutóbbi két évtizedben is a halandóság szintjének csökkentése, ami a születéskor várható átlagos élettartam emelkedésében tükröződött.

A népesség egészére számított halálozási mutató romló tendenciája a népesség

nagyobb korcsoportjainak karakterisztikusan különböző halandóság alakulását takarja. Egyértelműen folyamatos javulás mutatható ki a fiatal korosztályokban, ezt tükrözi a csecsemőhalandóság számottevő, 50 %-os csökkenése (4 %-ról 2 %-ra). Ez rendkívül nagy teljesítmény, amely meghaladja azokat a várakozásokat, amelyek ezzel kapcsolatban léteztek a szakemberek körében 20-25 évvel ezelőtt. Ez a csecsemőhalálózási arány azt jelenti, hogy 100 élveszületett csecsemőből 98 eléri első születésnapját és utána minden esélye megvan arra, hogy elérje a felnőttkort. Ez a 2 %-os veszteség is számottevően tovább csökkenthető, ha sikerül az újszülöttek mintegy 10 %-át kitevő 2500 gramm alatti súllyal születők, illetve a koraszülöttek részarányát csökkenteni. (A csecsemőhalálózások 69 %-a a 2500 grammnál kisebb súllyal születettek köréből származott 1985-ben.) A csecsemőhalandóság problémája tehát Magyarországon koraszülött-probléma.

Gyermek- és fiatal-, 30 év alatti felnőttkorban a halálózási arányok igen alacsonyok, az ezen életkorokban megfigyelt halálózási arányok a nemzetek rangsorában jó közepes pozíciót biztosítanak számunkra.

A felnőtt népességben mindenekelőtt a középkorú férfiak körében aggodalmat keltő jelenségeket figyelhetünk meg a halálózási viszonyokat illetően. Erőteljesen romlott és jelenleg is romlik a népesség mintegy felét kitevő 30-59 évesek halandósága, ezen belül is elsősorban a középkorú, 40-59 éves férfi népesség körében. Különösképpen kritikus a helyzet a 40-50 év közötti férfiak esetében, akiknél a halálózás gyakorisága jelenleg legalább kétszer olyan magas, mint amilyen a 60-as évek első felében volt. Rosszabbodás tapasztalható a középkorú nők körében is, ez azonban csak a 70-es évek elején kezdődött és sokkal mérsékeltebb, mint ami a férfiak körében tapasztalható.

Az idősebb korcsoportokban szintén rosszabbodás figyelhető meg, ez azonban viszonylag kismértékű és túlnyomórészt a férfiakat érinti. A 60 évesnél idősebb népesség halandósága 1980-ig kismértékben még romlott, részben stagnált, a 75 év alattiak körében még a legutóbbi években is tovább romlott. A 75 év feletti népességben viszont a férfiak és a nők körében egyaránt a halandósági mutató egyértelmű javulása figyelhető meg.

A korszpecifikus halálózási arányok összességében kedvezőtlen irányú változása mellett - a természetszerűleg magasabb halandóságú öregkorúak számának és arányának növekedése révén - a népesség fokozódó öregedése is a halandóság romlását erősítette (1985-ben az összes halálózás csaknem 60 %-a a népesség 9 %-át kitevő 70 éves és idő-

sebb népességben következett be).

A legutóbbi két évtizedben is töretlenül folytatódott a haláloki struktúrának a XX. század folyamán mindvégig tapasztalható átalakulása. Ennek az átalakulásnak az a lényege, hogy a halálozás okai között a fertőző betegségek elveszítették korábbi jelentőségüket és helyükbe az idült, nem fertőző, elfajulásos betegségek, daganatos megbetegedések és erőszakos eredetű halálozások léptek. Mind a heveny, mind az idült fertőző betegségekből származó halandóságot sikerült rendkívüli mértékben csökkenteni. Az idült fertőző betegségek elleni küzdelemben különösképpen jelentős az a siker, amelyet a tuberkulózis okozta mortalitás visszaszorításában értünk el.

Jelenleg Magyarországon az emberek több mint 50 %-a a keringési rendszer valamilyen betegségében hal meg, 20 %-uk pedig daganatos megbetegedés következtében. Az erőszakos eredetű halálozások részesevé az összhála-lozásban 9 %. A halálozás alakulásában jelentőséggel bíró további két haláloki főcsoportot a légzőrendszer és az emésztőrendszer betegségei képezik.

A daganatos megbetegedések közül a férfiaknál a tüdő-, a gyomor-, és a vastagbélrák, a nőknél az emlő-, a gyomor-, a vastagbél-daganatok követelik a legtöbb áldozatot. A keringési rendszer betegségei közül a meghaltak 16 %-a a szívkoszorúér betegségeiben hal meg, míg az agyérbetegségben meghaltak az összhála-lozás 13 %-át teszik ki.

E két betegségcsoportban a legutóbbi két évtizedben a mortalitás emelkedése következett be és ez sokkal nagyobb mértékben érintette a férfi, mint a női népességet, sőt a szívkoszorúér betegségek esetében a nőknél valamelyes javulás is megfigyelhető volt a legutóbbi évtizedben.

A légzőrendszer betegségei közül a tüdőgyulladás és influenza okozta halálozások gyakorisága csökkenőben van, de az évi ingadozás ebben a betegségcsoportban a legjelentősebb, annak következtében, hogy itt a gyakoriság attól függ, volt-e influenzajárvány az adott évben, vagy sem. Ebben a haláloki főcsoportban az idült hörghurut, hörgő- és tüdőtágulat, valamint a tüdőasztma képviseli a legnagyobb részarányt. Mindezzel arra utal, hogy főleg az öreg férfiak körében az életmóddal összefüggő, bizonyos okok elpusztítják a tüdő szövetét.

Az emésztőrendszer betegségei közül a mértéktelen alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható halálozások gyakorisága emelkedik ki elsősorban a májzsugorodás ilyen

betegség, de az alkoholizmusnak szerepe van a nem daganatos, halálhoz vezető nyálmirigy-betegségek által okozott emelkedő halálozásban is. (1964-hez képest a májzsugorodás által okozott halálozási arány a férfi népességben több mint az 5-szörösére, a női rész népességben közel 4-szeresére emelkedett.)

Az erőszakos eredetű halálozások között a motoros járműbalesetek okozta halálozások és az öngyilkosságok a leggyakoribbak. Mindkettő emelkedett a legutóbbi két évtizedben mind a férfi, mind a női rész népességben. A férfiak körében a motoros jármű közlekedési balesetek által okozott halandóság 79, az öngyilkosságoké 55 %-kal nőtt. A nők esetében a motoros jármű közlekedési balesetektől származó halálozási gyakoriság 144 %-kal, az öngyilkosságból eredő halálozás pedig 19 %-kal emelkedett.

4. A népesség számának és összetételének alakulása

Az ország népessége az 1965. évi 10 millió 140 ezer főről folyamatosan gyarapodott 1981-ig, népességszámunk 10 millió 718 ezer főre emelkedett. Ezt követően azonban a természetes szaporodást fogyás váltotta fel, a népesség száma folyamatosan csökkenni kezdett, 1985-ig 61 ezer fővel, az 1987 elejéig eltelt 6 év alatt összesen 96 ezerrel 10 622 ezer főre, ami lényegében a tíz évvel korábbi népességszámmal azonos.

Az 1980-as évek eleje óta Európában folyamatos népességcsökkenés csak az NSZK-ban (már korábban elkezdődött és a magyarországihoz hasonló mértékű), illetve kisebb mértékben Dániában fordult elő, ezenkívül egy-egy évben Ausztriában, illetve az NDK-ban is népességfogyás lépett fel.

Az elveszületések és a halálozások alakulásának hosszú távú tendenciáit figyelembe véve a népességszám folyamatos csökkenését a halandóság folyamatos emelkedése okozta. Az elveszületések erőteljes hullámválása úgy alakult, hogy 1985-ben a minden eddiginél alacsonyabb születésszám is csak kevesebb mint 8 ezer fővel maradt el az 1965 évitől. A halálozások száma viszont több mint 38 ezerrel (35 %-kal) haladta meg a 20 évvel korábbiét. Ennek eredményeképpen az 1965. évi 25 ezer fős gyarapodással szemben 1985-ben 21 ezerrel fogyott a népesség száma. Amennyiben viszont csak az utóbbi 10 év változásait tekintjük, úgy egyértelműen a születésszám csökkenése a döntő magyarázó tényezője a szaporodásból csökkenésbe történő átváltásnak: mintegy 66 ezerrel csökkent az elveszületések száma, míg a halálozások száma csak 15 ezerrel növekedett.

A népesség szerkezetének egyik legstabilabb jellemzője a nemek aránya. Az elmúlt évtizedekben mérsékelten csökkent a nőtöbbség, míg a 70-es évtizedek közepén az ezer férfira jutó nők száma 1062 értékkel a minimumát érte el. Ettől kezdve ugyanis a férfiaknak a nőkhöz viszonyított magasabb halandósága következtében folyamatosan növekedett: 1985-ben 1070 (1986-ban 1071) nő jutott 1000 férfira; jelentősen tovább emelkedett az időskorúak között a nők aránya, a 60 év felettek között 1473 nő jut ezer férfira, a 20 évvel korábbi 1310-zel szemben.

A 15 éven aluliak aránya 1965-ben még 23,5 %-ot képviselt, 1975-ig 20,2 %-ra csökkent, ekkor érte el a mélypontot, annak következményeként, hogy az 1952-53-ban született nagylétszámú korosztályok kinőttek a 0-14 évesek korcsoportjából. Az 1974 és 1977 közötti magas élveszületések miatt 1980-ig a 15 éven aluliak hányada (21,9) ismét némi emelkedést mutatott, azóta lassú, de fokozatos csökkenés következett be.

A felnőttkorúak (15-59 évesek) azaz lényegében a munkavállalási korúak aránya az elmúlt 20 évben alig változott. Ezen belül a fiatal felnőttkorúak aránya kismértékben csökkent, az idősebb felnőttkorú népesség aránya pedig az évek során - egészen kis eltérésekkel - stagnált. Az idősebb felnőttkorú népesség két tízéves korcsoportja között a létszámváltozás iránya és mértéke tekintetében viszont jelentős eltérések tapasztalhatók: a 40-49 év közöttiek 1980-ban csupán egytizeddel voltak kevesebben, mint 1970-ben, az 50-es éveikben lévők száma pedig egynegyeddél haladta meg a 10 évvel korábbi.

Az időskorú, 60 év feletti népesség 1965. évi 15,5 %-os hányada az évek folyamán fokozatosan emelkedett, majd a hetvenes és a nyolcvanas évtized fordulóján némi javulás mutatkozott. Az 1975. évi 18,4 %-os hányaddal szemben ugyanis 1980-ra az arány 17,1 %-ra módosult. Az öregedési folyamat átmeneti megtorpanása azonban évtizedünk elején véget ért, az I. világháború során született igen alacsony létszámú évratoknak a 60 év felettek közé kerülésének hatásaként: 1986-ban már az időskorúak aránya 18,2 %-ot ért el; számuk mintegy 350 ezer fővel (23 %-kal) növekedett.

A korábbi tendenciák többnyire folytatódtak a felnőtt népesség családi állapot szerinti összetételének változását illetően. A 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti összetétele kisebb részben a korstruktúra változása, főként pedig a házasságkötések, az özvegyülések és a válások számának eltérő alakulása folytán módosult. A nőtlenek és hajadonok arányának jelentős csökkenése a házások, az özvegyek és leginkább az elváltak hányadának növekedése mellett ment végbe. A nőtlenek

és hajadonok számának és arányának csökkenése elsődlegesen a házassági korúak hányadának csökkenéséből adódik. Teljesen új jelenségként 1980 és 1985 között csökkent a házas családi állapotúak száma értelemszerűen mindkét nemnél mintegy 130 ezerrel. Az öregedés, a halandóság nemek közötti jelentős eltérése, illetve az újraházasodás csökkenése következtében már 900 ezernél is több - 80 %-ban nő - az özvegy családi állapotúak száma.

A nők között nagyon magas arányt képviselnek az özvegyek. (Arányuk ma 18 %, 20 évvel korábban még csak 15 % volt.)

Igen erőteljesen megnőtt az elvált családi állapotúak száma és ebből következően arányuk is. A férfiak között az 1960. évi népszámlálás szerint még 50 ezer elvált családi állapotú sem volt, negyedszázad alatt számuk 150 ezerrel növekedett; a nők között 100 ezerről 300 ezerre nőtt az elváltak száma.

A népesség területi megoszlása a településhálózat fejlesztésében tartósan érvényesülő irányzatok következtében némileg módosult. Az elmúlt 20 évben a községek népességhányada tovább csökkent, a vidéki városoké viszont 27,7 %-ról 38,9 %-ra nőtt, a vidéki városoknál ez a növekedés az utóbbi 10 évben következett be. Ebben jelentős része van annak, hogy számos nagyközséget várossá nyilvánítottak: 1965-től 1986. január 1-ig 62 települést, melynek népességszáma 1986-ban összesen 894 ezer fő. Ezek a települések így lényegesen gyorsabban fejlődtek, mint a korábbi időszakban. Ugyanez vonatkozik a már régebben várossá nyilvánított településekre is.

A fejlődésre jellemző volt a viszonylag gyors urbanizációs folyamat, a közép- városok mellett felgyorsult a megyeszékhelyek népességgyarapodása. A népesség belső vándorlása továbbra is a hiányos felszereltségű kisebb településekből a magasabb színvonalú alapellátást nyújtó nagyobb településekre, elsősorban a városokba irányult. A belső vándorlásban résztvevő személyek nagyrészt a fiatalok. Ennek megfelelően ez a vándorlási folyamat azt erősíti, hogy a városok kormegoszlása fiatalodik, a községek pedig öregszik.

A természetes szaporodás a városokban nő, a népesség fiatalodásából következően ez tovább fokozza a városi népesség növekedését.

A gyors városi koncentrációs folyamat talán természetesnek tekinthető, ha figyelembe vesszük az ország gazdasági szerkezetének változásait. A népesség városi kon-

centrációja túlzottnak tűnik: a 18 megyeszékhely népességszáma - a közigazgatási változások figyelmen kívül hagyásával - az 1965 és 1985 közötti 20 év alatt csaknem 48 %-kal nőtt, míg ugyanezen idő alatt az ország népessége csak 5 %-kal növekedett.

Budapest népességének aránya az ország népességében 20 év alatt 18,9 %-ról 19,5 %-ra növekedett. Ez a növekedés azonban nem volt egyenletes, 1970-ben már elérte a 19,4 %-ot, 1975-ig viszont 18,5 %-ra esett vissza.

A nemek aránya területi megoszlásban jelentősen eltér. Budapesten a legnagyobb mértékű a nőtöbbség, ezt követik a városok, végül legkisebb a különbség a községekben. A nőtöbbség a legnagyobb mértékben a városokban nőtt, Budapesten némi emelkedés tapasztalható, a községekben pedig 20 év alatt az 1000 férfira jutó nők száma 1064-ről 1044-re csökkent.

III. A NÉPESSÉG JÖVŐBENI ALAKULÁSA 1985-2020 KÖZÖTT

1. Az 1986-2021 közötti időszakra szóló népességelőreszámítások általános jellemzése

Az egyes népesedési folyamatok alapvetően hosszú távú természete, valamint az előreszámítások nemzetközileg is legkorszerűbbnek tekinthető módszerei egészében véve megfelelő alapokat biztosítanak a népesedési folyamatok előrejelzésére, hosszú távra szóló előreszámítások készítésére. Mindemellett természetesen eltérő megalapozottságú előrejelzéseket tesznek lehetővé többek között az egyes folyamatok sajátosságai, az azokat befolyásoló tényezők és hatásmechanizmusaik ismerete, tudományos feltártságuk szintje, a kvantifikálhatóság lehetőségei, illetve korlátai is. Viszonylag megbízhatóan előre jelezhető a halandóság, a termékenység és ezek alapján a népesség összlétszámának, valamint kor és nemek szerinti összetételének az alakulása. Lényegesen szerényebb pontossággal tudjuk csak előrejelezni a házasságra, a válásra, illetve a család egyéb jellemzőire, például a nemzedékek együttélésére vagy szétválására vonatkozó tendenciákat.

Az 1986-2021 időszakra szóló népességelőreszámítások négy változatban készültek: technikai, alacsony, közepes, illetve magas változatok. Az ún. technikai változatban a termékenység, a halandóság és a belső vándormozgalom azonos az 1985. évvel, tehát a teljes termékenység szintje 1,83, a születéskor várható átlagos élettartam 69,5 év. Az alacsony és a magas változat a feltételezések szerint a népesedés leginkább valószínű mozgásterét jelöli ki, közrefogva a közepes változatot, ami mai ismereteink szerint az a leginkább reális népességfejlődési pálya, amely körül a tényleges népességfejlődés - rövidebb-hosszabb távú ingadozásokkal - alakulhat.

A népességelőreszámítás alacsony változata a demográfiai folyamatoknak a népesedéspolitikai cselekvés hiánya vagy eredménytelensége esetén várhatóan megvalósuló, lényegében spontán alakulásával számol. A közepes változat a jövőbeni újabb negatív hatásokat ellensúlyozni képes állami-társadalmi befolyásolást tételez fel, a népesedéspolitika minimális programjának megvalósulásával számol. A magas változat olyan nagyhatású, fokozatosan kibontakozó és folyamatosan megvalósuló népesedési programot tételez fel, amely a népesedés minden lényeges elemében - ahol ez lehetséges - képes a kedvezőtlen tendenciákat megváltoztatni, viszonylag rövid távon tényleges fordulatot hozni.

A 2021-ig szóló népességelőreszámítás érdemi változataival ún. kvázi-stabil típusú népességfejlődési irányt érvényesít. Ez a termékenységben gyors, nagymértékű változások elkerülését, a halandóság esetében hosszabb távon fokozatos, folyamatos javulást tételez fel. Ennek hatására a népességszám változásában és a népesség összetételében bizonyos szabályozottság alakul ki.

A népességelőreszámítások a hipotézisekben foglalt feltételek mellett leginkább várható fejlődést fejezik ki, több évtized távlatában a népesség fejlődésének egy valószínű sávját jelölik ki.

Mindhárom érdemi változatban olyan jövőbeni népességfejlődés bontakozik ki, ami különböző mértékű igazodást jelent a fejlett országokban jelenleg uralkodó trendekhez.

Közös az előreszámítási változatokban továbbá az is, hogy a népesedéspolitikai befolyásolást az alapvetően szükséges, rendkívül lényeges feltételek között tartják számon. Lényegében ennek eredményességétől, hatásfokától függően alakul a népesedés mozgástere, kedvező fejlődése.

2. Családalakulás és -megszűnés

A család ma minden korábbit meghaladó mértékben és egyre több szállal kapcsolódik a társadalom egészéhez és annak intézményrendszeréhez. Ez szükségképpen nyomot hagy a család mint intézmény működésén is, átalakítja a családi élet tartalmát, belső jelenségeit, strukturális jellemzőit, szokásait és normáit.

A társadalmi-gazdasági környezet változásaitól való fokozott jövőbeli függés ma még előre nem látható változásokkal járhat a házassággal és a családdal kapcsolatos társadalmi magatartásban.

Az említett folyamatok prognosztizálhatóságát nehezíti az is, hogy a házasságot és azon keresztül a családot érintő demográfiai folyamatokban nemcsak a társadalmi környezet, de a demográfiai összetétel (pl. korstruktúra) megváltozásának hatására is bekövetkezhetnek átmeneti irányváltások. Az összetett hatások eredőjeként létrejött időszakos fellendülések és visszaesések megnehezítik a lényegbevágó tendenciák felismerését. A házassággal és a családdal kapcsolatos folyamatok egyik legfontosabb

sajátossága éppen az, hogy csak hosszabb időtávon bontakoznak ki azok a tartós irány-
módosulások, amelyek már a társadalmi tudat szintjén, a házasságra és a családra vo-
natkozó érték- és normarendszer megváltozását is jelzik.

Az 1980-as évek közepére jellemző házasságkötési arányszámok állandósulását
feltételezve a nőtleneknek 79, a hajadonoknak kb. 84 %-a fog élete folyamán házasságot
kötni. Ez a rendkívül alacsony arány nem magyarázható, vagy legalábbis csak igen kis
mértékben magyarázható demográfiai okokkal. A házasságkötések megritkulása, illetve
elhalasztása, ami a legutóbbi időben fokozottan jellemző a fiatalok körében, sokkal
inkább a családalapítás megnehezüléséből, az önálló lakás megszerzéséhez szükséges
feltételek megteremtésének nehézségeiből adódik és csak kevésbé tulajdonítható a nőt-
len és hajadon fiatalok együttélésen alapuló élettársi kapcsolatai terjedésének.

Amennyiben ezen a téren nem történik jelentősebb változás, a házassági kor-
ba lépő népesség korstruktúrájának, illetve a házassági korban lévő férfiak és nők
arányának változása következtében az 1980-as évek végétől kisebb fellendülés várható
az első házasságkötésekben. Számításaink szerint ez az 1990-es évek második felében a
nőtleneknél mintegy 87-88, a hajadonoknál 90-92 %-os házassági arányt jelentene.

A családprognózisok említett nagyobb bizonytalansága miatt 10-15 évnél hosz-
szabb időtávra szóló előrebecslés meglehetősen kockázatos. Ezért csak jelzésszerűen
utalunk arra, hogy a 2000. évet követő első évtizedben - amikor az 1980-as évek első
felében született kisebb létszámú korosztályok lépnek házassági korba - ismét hullám-
völgy várható. Ennek szintjét a jelenlegi gyorsan változó társadalmi és gazdasági vi-
szonyok között igen nehéz lenne megbecsülni. Az is lehetséges, hogy a fiatalok házaso-
dásának támogatása nélkül a házassági kedv a jövőben olyan mértékben csökkenhet, ami
a termékenység emelése érdekében teendő népesedéspolitikai erőfeszítéseket is megnehe-
zítheti.

Az elváltak újránházassági arányában az elmúlt években tapasztalt, folyamato-
san csökkenő tendenciát figyelembe véve további csökkenés várható. Az 1990-es évek kö-
zepén az elváltak mintegy 45 %-a, az ezredforduló után feltehetőleg 40 %-uk köt majd
újra házasságot. Ez azonban valószínűleg túl optimista becslés, mert nem hagyhatjuk
figyelmen kívül azt, hogy az elmúlt években az elváltak között egyre gyakrabban for-
dult elő az élettársi kapcsolat, mint a családban élés nem legalizált formája.

A család stabilitásához, annak megőrzéséhez, illetve helyreállításához jelen-

tós társadalmi és demográfiai érdekek fűződnek. Ennek felismerését tükrözi mind a Minisztertanács határozata a hosszú távú népesedéspolitikai koncepcióról, mind az 1987 közepén hatályba lépő legújabb családjogi törvénymódosítás is. A válások hosszú távú trendje azonban arra utal, hogy a népesedéspolitikai és a jogalkotás elismerésre méltó erőfeszítései önmagukban nem elegendők. Ehhez a házasság és a család értékének társadalmi méretű helyreállítása, egy családközpontú szemléletmód elterjesztése szükséges.

A családalakulás és -megszűnés eddigi és várható tendenciái alapján módosulások várhatók a népesség családi állapot szerinti összetételében, továbbá a családok és háztartások jellemzőiben is.

3. A termékenység szintje, az élveszületések száma

Az élveszületések számának alakulását meghatározó tényezők közül nagy biztonsággal előre jelezhető a szülőképes korú nők számának alakulása. Azonos termékenységi szint mellett a születések számát a jövőben csak a szülőképes korban lévő, azon belül is elősorban a leginkább aktív szülőképes korú 20-29 éves nők száma befolyásolja. A 20-29 éves nők száma az 1970-es évek második harmadában tetőzött 970 ezer fővel, az 1980-as évtized elején számuk már csak 750 ezer volt, az évtized végéig mérsékelten folytatódik a csökkenés, várhatóan 650 ezer fő körüli értékre. A csökkenést egyértelműen az okozza, hogy ezekben az években léptek be folyamatosan huszas éveikbe azok a nők, akik az 1960-as évtizedben született kislétszámú generációkhoz tartoznak. Az 1970-es évek közepén kialakult demográfiai csúcs hatásaként a szülőképes korú nők számának erőteljesebb emelkedésére az 1990-es évek közepén lehet számítani. Ezt követően azonban újabb jelentős mérvű és hosszan tartó csökkenésre kell számítanunk; a visszaesés időtartama az utóbbi 10 év születésszám-csökkenésével arányos.

A szülőképes korba lépő női korosztályok növelő hatását természetesen mérsékelni, csökkentő hatását viszont fölerősíti a házasságkötések arányának visszaesése.

Az újabb népességelőreszámítás hipotéziseinek kidolgozásakor a termékenység múltbeli alakulását, mai szintjét és bizonyos értelemben a várható, illetve elérhető, elérendő népesedéspolitikai erőfeszítéseket is figyelembe véve kerestük a termékenységi szint alakulásának alternatíváit. Ez nem jelenti azt, egyrészt, hogy az alacsony változat termékenységi hipotézise abszolút alsó határ, nem zárható ki ugyanis ennél

kedvezőtlenebb tendencia sem, ezt igazolják a nálunk tapasztaltnál jóval alacsonyabb nyugat-európai termékenységi szintek. Az a hipotézisünk viszont, hogy a demográfiai átmenet során a termékenység csökkenése már elérte azt a legalacsonyabb szintet, amelyen további lényeges csökkenése nem valószínű, a csökkenés lefékeződés után megállítható. Másrészt valószínűtlen, hogy a magas változat hipotézisénel kedvezőbben alakuljon a termékenység.

Az előreszámítás változatai három termékenységi hipotézisen alapulnak. A népességfogyás megszűnéséhez, vagyis az egyszeri reprodukció szintjének eléréséhez a termékenységnek a jelenlegi szinthez képest mintegy 22-23 %-kal kellene emelkednie. Ezt a magas változat is csak közelíti. A teljes termékenység mutatója (leegyszerűsítve ez a szülőképes korú nőktől termékeny periódusuk alatt várható átlagos gyermekszám) az alacsony változat szerint a jelenlegi 1,83-as szintről igen lassan 1,80-ig csökken, ezt 2015 körül éri el. A közepes változatban szerény emelkedés következik be, 2000-ig 1,90-re s az ezt követő két évtizedben sem emelkedik 1,95 fölé; a magas változat szerint az ezredforduló utáni második évtizedben 2,1-ig emelkedik a teljes termékenység mutatója. A termékenység jövőben lehetséges csökkenése, illetve kívánatos emelkedése mellett is még sokáig érvényesül a korábbi demográfiai hullámok hatása, vagyis a születések száma és ennél fogva a népességfogyás is hullámokban növekszik, illetve mérséklődik.

Az egyes előreszámítási változatok különböző mértékben ugyan, de azzal számolnak, hogy az élveszületések évi száma 1990-ben elmarad az 1985. évi szinttől, legjobb esetben eléri azt; az ezredfordulóig a közepes változat szerint mintegy 145 ezerre emelkedik (ami 12 %-kal haladja meg az 1985. évi születésszámot); 2020-ig ismét az 1984. évi, eddigi legalacsonyabb szintre süllyed vissza. Mai ismereteink szerint a legkedvezőbb, igen hatékony és aktív befolyásolást feltételező magas változat esetén is csak 150 ezer körüli az élveszületések száma az ezredfordulón és 2020-ban a legjobb esetben is 140 ezer körüli lehet.

4. A halandóság alakulása

A halandóság jövőbeni alakulásának megítélésénél figyelembe kell venni, hogy a halálozási viszonyok kedvezőtlenebbé válása az utóbbi két évtizedben nem átmeneti, a népesség egy-két korcsoportjára kiterjedő, hanem tartós, gyakorlatilag a felnőttkorú népesség egészét érintő jelenség. Gyökerei sem elsősorban a távolabbi múltban,

hanem a mai viszonyokban keresendő: a lakosság egészségtelen életmódjában, életvitelében, az ezt kiváltó társadalmi, gazdasági, tudati tényezőkben, környezeti ártalmakban, valamint az egészségügyi ellátás hiányosságaiban, az egészségvédelem alacsony hatásfokában.

A mortalitás jelenlegi magas színvonalának tartóssá válása gazdasági, társadalmi, népesedési szempontból, valamint nemzetközi megítélésben egyaránt kedvezőtlen. Egyetértés van abban, hogy szükséges a halandóság emelkedő tendenciájának megváltoztatása, a kialakult szint jelentős csökkentése. Ezt az álláspontot 1986-ban párt- és kormányhatározat is rögzítette. Ennek alapján kidolgozásra került az egészségmegőrzés hosszú távú társadalmi programja, amely 1987 folyamán kerül a Minisztertanács elé.

A mortalitásnak a nemzetközi trendekhez és szintekhez viszonyított kívánatos mértékű hosszabb távú javítása demográfiai oldalról az elhalálozási kockázat minden korévre és halálokra kiterjedő, általános és jelentős csökkentését feltételezi. Ez a korszakváltás szerteágazó, bonyolult, nagy erőfeszítéseket igénylő, de - mint azt számos ország tapasztalatai és eredményei mutatják - nem megoldhatatlan feladat. Demográfiai jellemzői: a csecsemő- és gyermekhalandóság további radikális csökkentése; a munkaképes korúak elhalálozásainak az esetlegesség szintjére szorítása; az idős emberi szervezet általános dezintegrálódási folyamatának jelentős lassítása.

Egy-egy mutatóban kifejezve ez azt jelenti, hogy a 70 éven aluli elhalálozások aránya a jelenleginek a felére csökken, az újszülöttek közel 85 %-a eléri a 70 éves kort, illetve a születéskor várható átlagos élettartam a jelenlegi 69-70 évről, 74-76 évre emelkedik.

A népességelőreszámítások halandósági hipotézisei azzal számolnak, hogy a halandósági korszakváltás alapfeltételei a következő 10-15 évben teremthetők meg. Rövidebb távon a mortalitás továbbra is kedvezőtlenül alakul, majd az ezredfordulóig kedvező esetben szerény mértékben már csökken. Hosszabb távon az életkilátások a halandósági korszakváltás kibontakozásával jelentősen javulnak, igen kedvező esetben a 2010-es években elérhetik, illetve meghaladhatják a mai nemzetközi élvonalbeli szinteket.

A születéskor várható átlagos élettartam alakulását tekintve a közepes előre-számítási változat lényegében a kelet-európai, szocialista országok átlagához felelő felzárkózást képviseli. A magas változat az ENSZ-előreszámításokban a fejletlen országok

országok 2020-ig előrejelzett születéskor várható élettartam mutatójának minimális szintjét képviseli. A hipotézisek szerint csökken a nők és a férfiak halandósága közötti igen nagy különbség és jelentősen mérséklődnek a halandóságban ma meglévő igen nagy területi differenciák is.

5. A népességszám és a korösszetétel alakulása

A népesség országos számát a termékenység és a halandóság alakulása határozza meg.

A népesség száma 2001-ben 10 millió 300 ezer és 10 millió 550 ezer fő között várható, 10 millió 430 ezer fős középértékkel. Ezek az értékek kissé kedvezőbbek a korábban számítottnál, ami kisebbrészt a halandóság, nagyobbrészt a termékenység vártnál kedvezőbb mértékűre becsült alakulására vezethető vissza. 2021-re a népességszám 9,8 és 10,7 millió fő között helyezkedik el, 10 millió 260 ezer fős középértékkel. Ez azt jelenti, hogy a népességcsökkenés nagy valószínűséggel az időszak egészében érvényesül, a népességcsökkenés tartós megállításának, különösen az érezhető népességnövekedés elérésének esélye ennél jóval kisebb.

A népességcsökkenés évenkénti mértéke korlátozott marad, de nem egyenletesen alakul. A következő 5-10 évben az éves természetes fogyás 10-20 ezer fő között várható. Az 1990-es évek második felétől az 1970-es években született nagylétszámú női generációk szülőkorba lépésével a népességcsökkenés egészen lelassul, gyakorlatilag megáll. Utána azonban nagy valószínűséggel ismét megindul, hacsak az 1980-as évek kislétszámú generációi nem bizonyulnak kiemelkedően magas termékenységűnek.

A csökkenés mértéke azonban közvetlenül az ezredforduló után korlátozottabbnak mutatkozik, mint a közvetlenül előttünk álló időszakban. Ugyanakkor az előreszámítások eredményei azt is megerősítik, hogy az 1970-es évek végére, az 1990-as évek elejére kialakult kedvezőtlen népesedési helyzet - mindenekelőtt a termékenység alacsony, a halandóság igen magas színvonala - változatlansága vagy csak kismértékű javulása esetén a népességcsökkenés tartós, több évtizeden keresztül érvényesülő folyamat lesz, mértékében néhány évtized múlva jelentőssé válhat.

A népesség várható korösszetételét az ezredforduló után felgyorsuló öregedés és a korosztályok visszatérő létszámingadozásai jellemzik. Az öregedés az időskorúak

létszámában és össznépeségen belüli arányában is érvényesül. A létszámnövekedés természetes folyamat, a népesség javuló életkilátásainak, a várható élettartam meghosszabbodásának természetes következménye. Az idősek össznépeségen belüli aránya viszont függ a termékenységtől, a fiatalok létszámától, végsősoron a népesség számától. Ezért az öregedés, bár társadalmi-gazdasági hatásai jelentősek, sem a halandóság javításának szükségességét nem kérdőjelezi meg, sem a termékenység elveinkkel ellentétes, kényszeremelését nem indokolja.

A fiatalok száma 1996-ig csökken, 1996-2010 között növekszik, majd ismét alacsonyabb szintűnek várható. 2021-ben a 0-14 évesek száma 250-600 ezer fővel, 10-25 %-kal lesz kisebb mint 1986-ban volt. A 15-60 év közöttiek létszáma az ezredfordulóig még növekszik, utána azonban már csökken, 2021-ig 300-500 ezer fővel. Az 1950-es évek első felében született nagylétszámú korosztályok idős korba lépésével, 2010-től kezd lényegesen emelkedni az idősek, csökkenni a munkaképes korúak száma. A 60 évesek és idősebbek létszáma 2001-ig 60-80 ezer fővel, 2021-ig 320-550 ezer fővel, 9-13 %-kal emelkedik. Összességében a korösszetétel az ezredfordulóig lassan, utána gyorsan öregszik, növekszik a népesség átlagos kora, 3-5 %-kal csökken a fiatalok, 5 %-kal nő az idősek aránya.

A területi népességlőreszámítások szerint a községek népessége az ezredfordulóig - nem számítva a várossá nyilvánításokat - 4-500 ezer fővel csökken. A megyeszékhelyek és a városok népességnövekedése az ezredfordulóig még folytatódik, ennek forrása azonban egyre inkább a fiatal korösszetételből adódó természetes szaporodás lesz, a vándorlási nyereség lecsökken, sőt esetenként veszteséggé válik. Budapest népességszáma lassan csökken, a főváros még az ezredfordulón is 2 milliós.

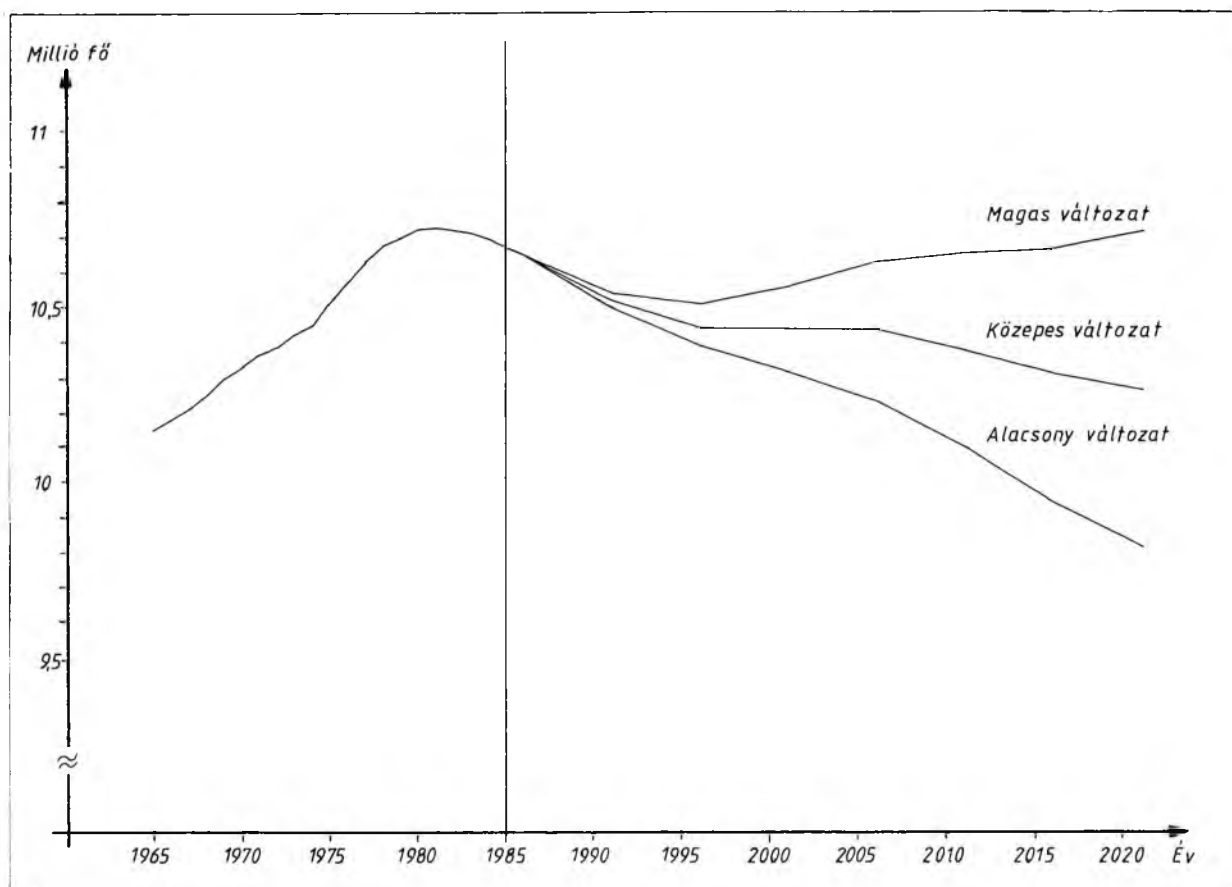
A vándorlási hipotézisek szerint növekszik a megyeszékhelyen belüli és a városok közötti mozgás. Intenzívebb és kiegyensúlyozottabb lesz a község-város közötti lakosságcsere, a fiatal korösszetételű városokból a kedvezőbb életfeltételeket biztosító községekbe irányuló vándorlások aránya várhatóan növekszik. A községekből elvándorlók megoszlása a megyeszékhely és a többi város között az utóbbi felé mozdul el. Általában növekszik a kisebb városok szerepe a lakóhely változtatók befogadásában, lényegesen csökken Budapest vonzása.

Az előreszámítás eredményei megerősítik azt, hogy az előttünk álló hosszabb időszakban a népesedés kedvező befolyásolása, folyamatos, hatékony, a népesedés minden lényeges elemére kiterjedő népesedéspolitika szükséges. Ebben az esetben számít-

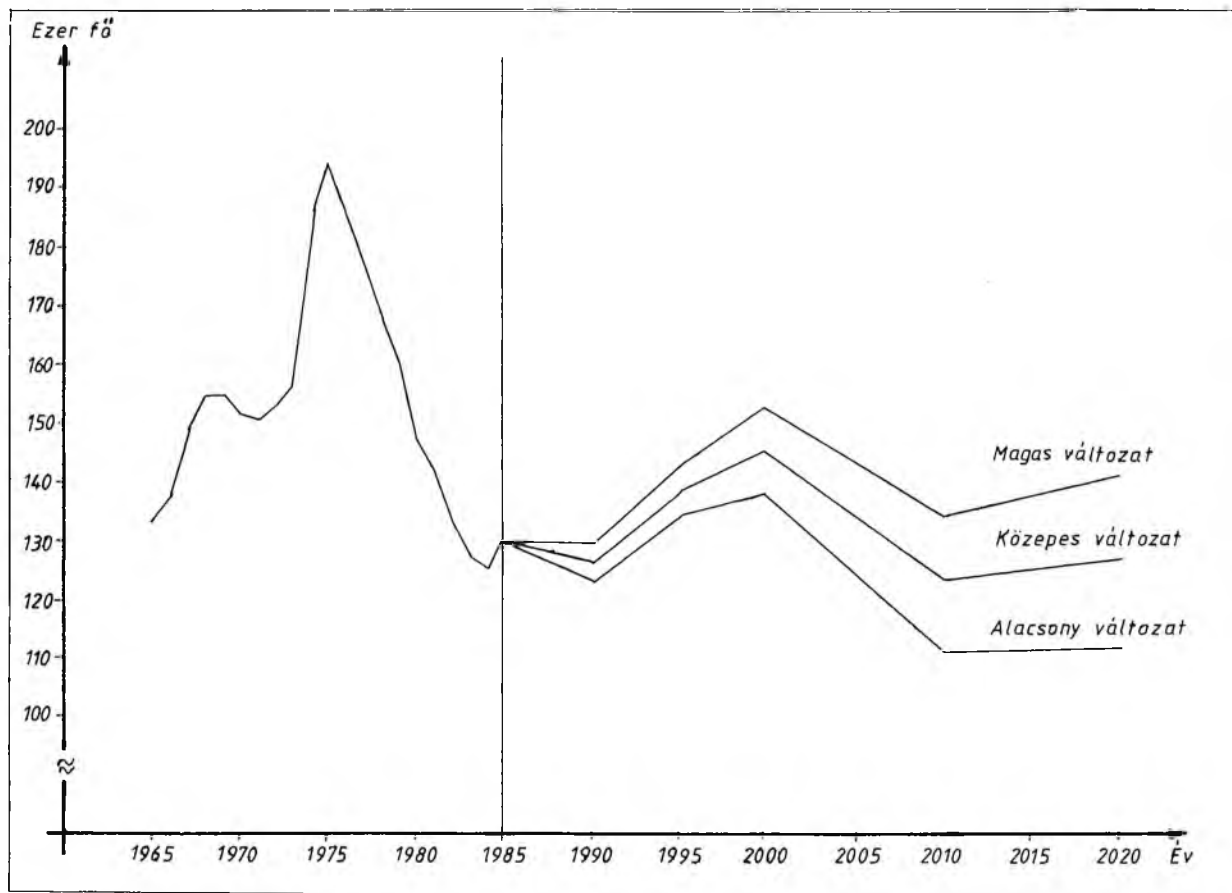
hatunk a termékenység további csökkenésének elkerülésére, hosszabb távon emelésére, a halandóság hosszabb távon jelentős javulására, a népességcsökkenés korlátozására, majd megállítására, az alacsony népességszám mellett kialakuló kedvezőtlen korösszetétel elhárítására. Ehhez kedvező alapot jelent az 1984. évi népesedéspolitikai kormányhatározat végrehajtása.

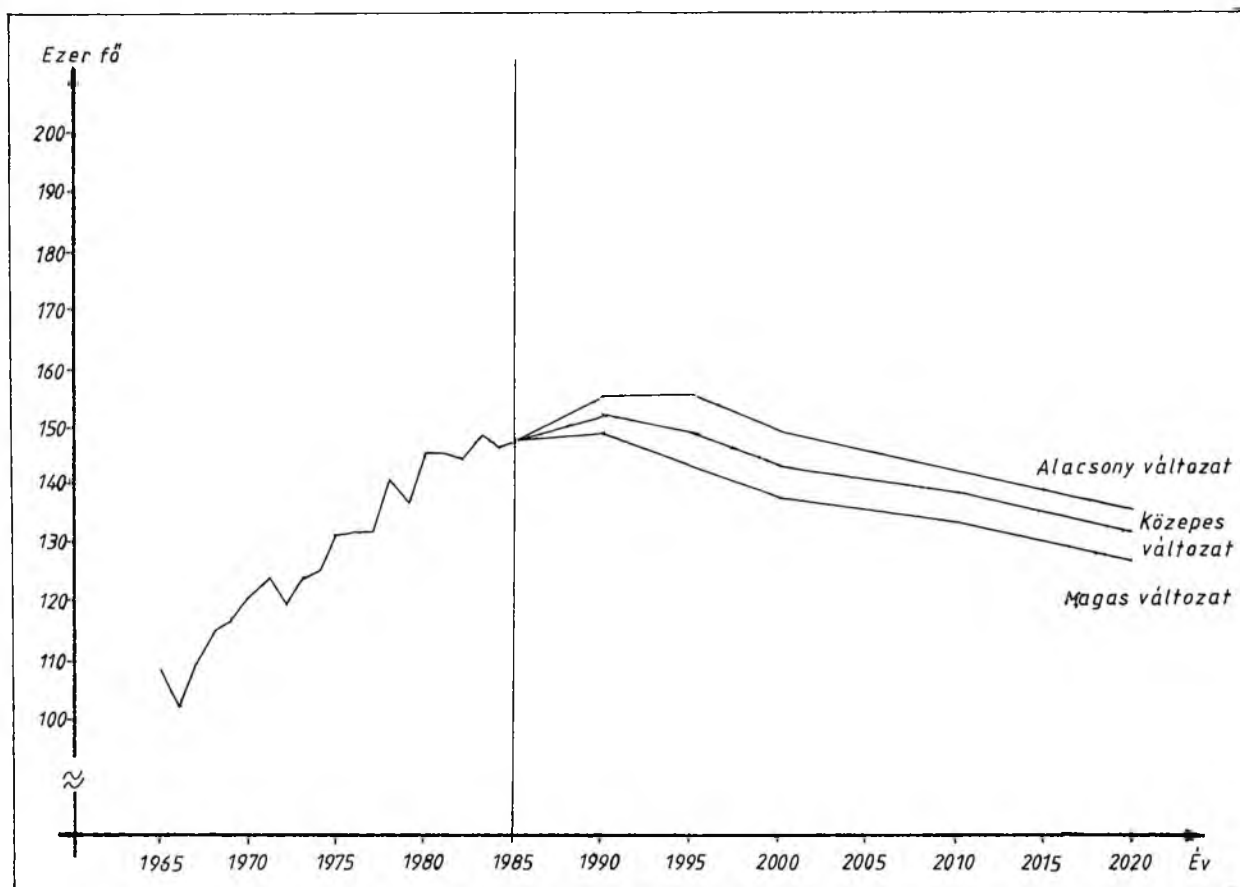
I. A népesség számának alakulása 1965-2020

II. Az élveszületések számának alakulása 1965-2020

III. A halálozások számának alakulása 1965-2020

1. A népességszám és a természetes népmozgalom főbb adatainak alakulása

1965-1986

Év (évek átlaga)	A népesség száma az év elején (1000 fő)	Házasság- kötések	Válások	Élveszü- letések	Halálozá- sok	Természetes szaporodás fogyás (-)	1 éven aluli meg- haltak
1965	10 140	89 611	20 363	133 009	108 119	24 890	5 166
1966	10 166	93 230	20 631	138 489	101 943	36 546	5 313
1967	10 203	96 199	21 078	148 886	109 530	39 356	5 508
1968	10 244	95 613	21 265	154 419	115 354	39 065	5 521
1969	10 284	95 614	21 855	154 318	116 659	37 659	5 511
1970	10 322	96 612	22 841	151 819	120 197	31 622	5 449
1971	10 352	94 202	23 560	150 640	123 009	27 631	5 294
1972	10 378	97 710	24 190	153 265	118 991	34 274	5 092
1973	10 410	101 614	25 354	156 224	123 366	32 858	5 286
1974	10 442	99 962	24 517	186 288	125 816	60 472	6 390
1975	10 501	103 775	25 997	194 240	131 102	63 138	6 380
1976	10 563	100 472	27 075	185 405	132 240	53 165	5 528
1977	10 615	97 015	27 167	177 574	132 031	45 543	4 660
1978	10 660	92 438	28 407	168 160	140 121	28 039	4 097
1979	10 687	87 172	27 606	160 364	136 829	23 535	3 844
1980	10 709	80 331	27 797	148 673	145 355	3 318	3 443
1981	10 718	77 131	27 426	142 890	144 757	- 1 867	2 970
1982	10 711	75 550	28 587	133 559	144 318	-10 759	2 676
1983	10 700	75 969	29 337	127 258	148 643	-21 385	2 424
1984	10 679	74 951	28 711	125 359	146 709	-21 350	2 558
1985	10 657	73 238	29 309	130 200	147 614	-17 414	2 651
1986 ¹	10 640	72 516	29 900	128 453	146 384	-17 931	2 434
1987 ¹	10 622						
1965-1969	10 207	94 053	21 038	145 824	110 321	35 503	5 404
1970-1974	10 381	98 020	24 092	159 647	122 276	37 371	5 502
1975-1979	10 605	96 174	27 250	177 149	134 465	42 684	4 902
1980-1984	10 703	76 786	28 372	135 548	145 956	-10 408	2 814

¹ Előzetes adat.

2. A természetes népmozgalom főbb adatainak alakulása

1000 lakosra

Év (évek átlaga)	Házasság- kötések	Válások	Élveszü- letések	Halálo- zások	Természetes szaporodás, fogyás (-)	1000 élve- szülöttre jutó 1 éven aluli meg- halt
1965	8,8	2,0	13,1	10,7	2,4	38,8
1966	9,2	2,0	13,6	10,0	3,6	38,4
1967	9,4	2,1	14,6	10,7	3,9	37,0
1968	9,3	2,1	15,1	11,2	3,9	35,8
1969	9,3	2,1	15,0	11,4	3,6	35,7
1970	9,3	2,2	14,7	11,6	3,1	35,9
1971	9,1	2,3	14,5	11,9	2,6	35,1
1972	9,4	2,3	14,7	11,4	3,3	33,2
1973	9,7	2,4	15,0	11,8	3,2	33,8
1974	9,5	2,3	17,8	12,0	5,8	34,3
1975	9,9	2,5	18,4	12,4	6,0	32,8
1976	9,5	2,6	17,5	12,5	5,0	29,8
1977	9,1	2,6	16,7	12,4	4,3	26,2
1978	8,7	2,7	15,8	13,1	2,7	24,4
1979	8,1	2,6	15,0	12,8	2,2	24,0
1980	7,5	2,6	13,9	13,6	0,3	23,2
1981	7,2	2,6	13,3	13,5	-0,2	20,8
1982	7,1	2,7	12,5	13,5	-1,0	20,0
1983	7,1	2,7	11,9	13,9	-2,0	19,0
1984	7,0	2,7	11,8	13,8	-2,0	20,4
1985	6,9	2,8	12,2	13,9	-1,6	20,4
1986 ²	6,8	2,8	12,1	13,8	-1,7	18,9
1965-1969	9,2	2,1	14,3	10,8	3,5	37,1
1970-1974	9,4	2,3	15,3	11,7	3,6	34,5
1975-1979	9,1	2,6	16,7	12,6	4,1	27,4
1980-1984	7,2	2,7	12,7	13,7	-1,0	20,7

² Előzetes adat.

3. A népesség megoszlása főbb korcsoportok és nemek szerint

1965 - 1986

ezer fő, százalék

Év (jan.1.)	0-14 évesek		15-39 évesek		40-59 évesek		60-x évesek		Népesség összesen	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	ezer fő	%
Férfi										
1965 ³	1222	25,0	1816	37,1	1179	24,1	680	13,9	4897	100,0
1970	1119	22,4	1913	38,2	1215	24,3	757	15,2	5004	100,0
1975 ³	1090	21,4	1972	38,7	1213	23,8	823	16,1	5097	100,0
1980	1205	23,3	1942	37,4	1284	24,7	758	14,6	5189	100,0
1985	1180	22,9	1928	37,4	1262	24,5	779	15,1	5150	100,0
1986	1169	22,8	1933	37,6	1251	24,3	785	15,3	5138	100,0
Nő										
1965 ³	1165	22,2	1858	35,5	1325	25,3	891	17,0	5239	100,0
1970	1057	19,98	1909	35,9	1350	25,4	1003	19,0	5318	100,0
1975 ³	1029	19,0	1940	35,8	1331	24,76	1112	20,5	5412	100,0
1980	1136	20,6	1891	34,3	1422	25,78	1072	19,4	5521	100,0
1985	1119	20,3	1862	33,8	1385	25,1	1143	20,78	5508	100,0
1986	1109	20,2	1864	33,9	1372	24,9	1156	21,0	5502	100,0
1000 férfira jutó nő										
1965	953		1023		1124		1310		1068	
1970	944		998		1111		1325		1063	
1975	944		984		1097		1351		1063	
1980	942		974		1108		1415		1064	
1985	948		966		1097		1467		1070	
1986	949		964		1097		1473		1071	

³ Az 1960., ill. 1970. évi népszámlálás végleges adataiból továbbszámított népességszámok.

4. A 15 éves és idősebb népesség megoszlása családi állapot és nemek szerint

1965-1986

Év	százalék				
	Nőtlen hajadon	Házas	Özvegy	Elvált	Összesen
Férfi					
1965	23,8	71,0	3,3	1,8	100,0
1970	24,7	69,9	3,2	2,2	100,0
1975	24,0	69,5	3,4	3,1	100,0
1980	22,0	70,8	3,5	3,7	100,0
1985	23,0	68,3	3,8	4,9	100,0
1986	23,3	67,7	3,8	5,2	100,0
Nő					
1965	17,1	64,4	15,3	3,2	100,0
1970	17,2	63,8	15,2	3,8	100,0
1975	16,1	63,7	15,6	4,6	100,0
1980	13,8	64,3	16,3	5,6	100,0
1985	14,1	61,8	17,3	6,8	100,0
1986	14,3	61,2	17,5	7,0	100,0

5. A családban élők száma, az átlagos családnagyság és a családok összetétele

1960-1984

Év	Családban élők száma (1000 fő)	100 családra jutó családtagok száma	100 családra jutó gyermekek száma	Családok	Ebből			
					Házaspárok	Egy szülő gyermekkel	apa	anya
							száma	
1960	8607,7	312	126	2756,6	2388,1	368,6	33,0	335,6
1970	8697,2	301	111	2891,0	2597,5	293,5	37,4	256,1
1980	8897,5	294	105	3027,6	2686,4	341,2	56,0	285,2
1984 ⁴	8929,9	292	105	3058,3	2673,5	384,8	68,4	316,4
Index					százalék			
1960	100,0	100,0	100,0	100,0	86,6	13,4	1,2	12,2
1970	101,0	96,5	88,1	100,0	89,8	10,2	1,3	8,9
1980	103,4	94,2	83,3	100,0	88,7	11,3	1,9	9,4
1984 ⁴	103,7	93,6	83,3	100,0	87,4	12,6	2,2	10,3

⁴ Mikrocenzus adatok.

6. A háztartásokban élők a háztartás összetétele szerint
1960-1984

Év	Magánháztar- tásokban élők	Ebből			100 háztartás- ra jutó szemé- lyek száma
		családházta- rásokban	nem rokon sze- mélyek közös háztartása	egyedül élők	
szám (1000)					
1960	9537,4	8992,5	97,9	447,0	310
1970	9980,6	9199,7	190,6	590,3	295
1980	10377,2	9374,1	272,4	730,7	279
1984 ⁵	10362,1	9307,1	295,6	759,4	270
százalék					
1960	100,0	94,3	1,0	4,7	100,0
1970	100,0	92,2	1,9	5,9	95,2
1980	100,0	90,3	2,6	7,1	90,0
1984 ⁵	100,0	89,8	2,9	7,3	87,1

⁵ Mikrocenzus adatok.

7. A lakónépesség számának megoszlása településtípus szerint
1965-1986

Év (jan.1.)	Összesen	Budapest	Városok Budapest nélkül	Községek
Fő				
1965 ⁶	10 140 035	1 914 092	2 755 120	5 470 823
1970 ⁸	10 322 099	2 001 083	3 929 112	4 891 904
1975 ⁷	10 500 928	2 025 543	3 348 095	5 127 290
1980 ⁸	10 709 463	2 059 347	3 984 920	4 665 196
1985 ⁸	10 657 420	2 071 484	4 121 538	4 464 398
1986 ⁸	10 640 006	2 075 990	4 142 827	4 421 189
százalék				
1965 ⁶	100,0	18,9	27,2	54,0
1970 ⁸	100,0	19,4	33,2	47,4
1975 ⁷	100,0	19,3	31,9	48,8
1980 ⁸	100,0	19,2	37,2	43,6
1985 ⁸	100,0	19,4	38,7	41,9
1986 ⁸	100,0	19,5	38,9	41,6

⁶ Az 1977. december 31-i közig. szerint.

⁷ Az 1980. január 1-i közig. szerint.

⁸ Az 1986. január 1-i közig. szerint.

8. A házasságkötések alakulása korcsoport szerint

1965-1985

Év (évek átlaga)	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen
1000 megfelelő korú nem házas férfira jutó házasságkötés									
1965-1969	12,5	170,3	252,6	166,5	119,9	89,5	55,2	16,7	85,1
1970-1974	16,0	171,8	230,9	129,3	91,0	68,2	49,0	13,7	81,0
1975-1979	21,4	156,6	189,7	106,6	70,8	52,2	39,5	12,2	79,7
1980-1984	16,1	127,9	158,0	83,8	57,9	37,3	27,9	10,3	63,8
1980	18,0	133,1	168,4	90,9	62,8	40,2	30,0	10,9	68,7
1981	17,1	125,9	161,8	86,5	59,0	37,7	28,4	10,1	65,3
1982	15,5	124,1	156,4	81,1	57,9	36,3	29,5	10,7	62,9
1983	15,1	128,0	154,5	81,3	56,7	36,2	25,8	9,9	62,1
1984	14,9	128,3	149,1	79,0	52,9	35,9	25,9	10,0	60,1
1985	14,5	126,7	145,8	76,4	49,6	34,5	24,2	9,2	57,7
1000 megfelelő korú nem házas nőre jutó házasságkötés									
1965-1969	91,4	282,4	182,9	105,7	64,5	33,7	11,8	1,9	63,1
1970-1974	96,3	267,2	164,9	95,2	56,3	29,5	11,0	1,6	61,9
1975-1979	109,6	260,6	156,3	84,5	51,3	27,3	10,2	1,8	60,9
1980-1984	85,5	239,4	145,9	77,1	43,2	23,0	8,5	1,4	47,6
1980	95,0	241,7	151,7	80,3	44,6	23,6	8,6	1,4	51,1
1981	89,3	238,4	148,1	77,3	42,6	22,7	8,3	1,3	48,5
1982	83,9	236,1	144,0	76,9	43,9	23,3	8,8	1,5	46,9
1983	81,2	242,0	145,2	77,1	42,1	23,0	8,5	1,3	46,4
1984	78,2	238,6	140,5	73,8	42,6	22,5	8,4	1,3	45,0
1985	74,7	229,4	138,1	71,9	40,8	22,2	7,6	1,3	43,3

9. Az először házasságra lépők és az újrَاهázasulók arányának alakulása, 1965-1985

Év (évek átlaga)	100 újrَاهázasuló közül			100 megfelelő családi állapotú					
	egyik fél sem volt házas	az egyik	mind a két	nőtlen	özvegy	elvált	hajadon	özvegy	elvált
		fél házass volt		férfira			nőre		
	jutó házasságkötés								
1965-1969	74,1	14,7	11,2	83,9	30,9	186,0	109,0	5,5	90,5
1970-1974	75,2	14,1	10,7	81,7	24,5	146,5	110,8	4,4	76,0
1975-1979	73,5	15,0	11,5	84,3	20,6	111,4	120,5	4,2	65,6
1980-1984	69,3	17,1	13,5	67,5	16,6	85,2	99,4	3,3	52,9
1980	72,4	17,8		72,4	17,8	94,4	106,1	3,4	56,4
1981	70,0	17,0	13,0	69,0	17,1	87,8	101,8	3,4	53,3
1982	68,7	17,2	14,1	66,1	17,3	85,3	97,7	3,5	53,3
1983	68,8	17,4	13,8	66,0	15,5	81,0	97,2	3,2	51,9
1984	68,5	17,5	14,0	63,8	15,5	77,6	94,3	3,2	49,6
1985	68,5	17,6	13,9	61,6	14,6	72,2	90,7	3,0	47,1

10. A házasságok mérlege
1965-1985

Év (évek átlaga)	Házasság- kötések	Halál által	Válás által	Összes	Házasságok többlete, ill. hiánya (-)
		megszűnt házasságok			
		száma			
1965-1969	94 053	53 172	21 038	74 210	19 843
1970-1974	98 020	59 458	24 092	83 550	14 470
1975-1979	96 174	65 376	27 250	92 626	3 548
1980-1984	76 786	69 892	28 372	98 264	-21 478
1980	80 331	70 424	27 797	98 221	-17 890
1981	77 131	70 141	27 426	97 567	-20 436
1982	75 550	69 409	28 587	97 996	-22 446
1983	75 969	70 643	29 337	99 980	-24 011
1984	74 951	68 846	28 711	97 557	-22 606
1985	73 238	68 232	29 309	97 541	-24 303

Ezer lakosra jut

1965-1969	9,2	5,2	2,1	7,3	1,9
1970-1974	9,4	5,7	2,3	8,0	1,4
1975-1979	9,1	6,1	2,6	8,7	0,4
1980-1984	7,2	6,5	2,7	9,2	-2,0
1980	7,5	6,6	2,6	9,2	-1,7
1981	7,2	6,5	2,6	9,1	-1,9
1982	7,1	6,5	2,7	9,2	-2,1
1983	7,1	6,6	2,7	9,3	-2,2
1984	7,0	6,5	2,7	9,1	-2,1
1985	6,9	6,4	2,8	9,2	-2,3

11. A válások alakulása korcsoport szerint
1965-1985

Év (évek átlaga)	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen
1000 megfelelő korú házias férfira jutó válás									
1965-1969	11,96	17,82	17,06	13,41	10,20	7,28	3,95	1,83	7,90
1970-1974	9,68	18,92	19,02	14,96	11,00	8,05	4,52	1,81	8,76
1975-1979	11,11	20,34	19,70	16,62	13,03	8,87	4,70	1,82	9,70
1980-1984	11,77	21,46	21,56	18,06	14,70	9,53	4,36	1,63	10,25
1980	11,07	20,83	21,04	17,09	13,84	8,84	4,22	1,69	9,89
1981	9,61	20,63	20,60	17,73	13,69	8,86	4,20	1,55	9,83
1982	13,14	22,37	21,64	17,68	14,67	9,52	4,57	1,71	10,32
1983	12,65	22,22	22,47	18,64	15,57	10,14	4,57	1,68	10,68
1984	12,40	21,25	22,07	19,18	15,71	10,28	4,23	1,53	10,54
1985	13,01	20,99	22,80	20,14	16,56	10,71	4,23	1,58	10,86
1000 megfelelő korú házias nőre jutó válás									
1965-1969	12,64	18,32	14,69	10,49	8,33	5,88	3,11	1,43	7,87
1970-1974	13,59	19,80	16,67	11,77	9,30	6,56	3,52	1,35	8,75
1975-1979	15,50	20,91	17,59	14,01	10,91	7,09	3,57	1,43	9,69
1980-1984	19,05	22,25	19,60	15,69	12,38	7,42	3,19	1,28	10,25
1980	19,17	21,49	18,87	14,51	11,35	7,01	3,21	1,33	9,89
1981	19,06	21,27	18,95	14,80	11,51	6,89	3,12	1,24	9,83
1982	18,83	22,77	19,49	15,39	12,57	7,49	3,36	1,33	10,32
1983	19,58	23,03	20,22	16,89	13,07	7,93	3,22	1,32	10,68
1984	18,69	22,68	20,47	16,88	13,41	7,76	3,06	1,18	10,55
1985	19,18	23,28	20,64	18,07	14,07	8,14	3,06	1,25	10,86

12. A válások számának és arányának alakulása

1965-1985

Év (évek átlaga)	A válások száma	1000 fennálló házasságra	1000 lakosra	1000 házas- sággkötésre	A férfi	A nő
		jutó válás			átlagos életkora (év)	
1965-1969	21 038	7,9	2,1	223,7	37,0	33,3
1970-1974	24 092	8,8	2,8	245,8	36,5	33,1
1975-1979	27 250	9,7	2,6	284,8	36,1	32,8
1980-1984	28 372	10,2	2,7	369,9	35,9	32,9
1980	27 797	9,9	2,6	346,0	35,7	32,6
1981	27 426	9,8	2,6	355,6	35,7	32,7
1982	28 587	10,3	2,7	378,4	36,0	33,0
1983	29 337	10,7	2,7	386,2	36,1	33,1
1984	28 711	10,5	2,7	383,1	36,1	33,1
1985	29 309	10,9	2,8	400,2	36,2	33,2

13. Az élveszületések számának és a termékenység mutatóinak alakulása

1965-1985

Év (évek átlaga)	Élveszü- letések száma (fő)	Nyers	Standar- dizált ⁹	Ezer 15-49 éves		Teljes termé- kenység	Bruttó	Nettó	Átlagos születési sorrend
				nőre	házas nőre				
		élveszületési arány (ezrelék)		jutó élve- születés			reprodukción együttható		
1965-1969	145 824	14,3	15,0	56,4	75,6	1,95	0,947	0,902	1,95
1970-1974	159 647	15,3	15,6	59,4	79,8	2,01	0,975	0,934	1,88
1975-1979	177 149	16,7	16,2	67,1	87,7	2,18	1,061	1,025	1,83
1980-1984	135 548	12,7	13,1	52,9	68,0	1,81	0,886	0,862	1,83
1980	148 673	13,9	13,6	57,6	73,7	1,92	0,937	0,909	1,82
1981	142 890	13,3	13,6	55,7	71,3	1,88	0,919	0,894	1,84
1982	133 599	12,5	13,0	52,2	67,2	1,78	0,865	0,843	1,83
1983	127 258	11,9	12,7	49,8	64,3	1,73	0,859	0,837	1,83
1984	125 359	11,8	12,7	49,0	63,6	1,73	0,849	0,826	1,81
1985	130 200	12,2	13,4	50,9	66,5	1,83	0,892	0,867	1,85

⁹ Az 1949. évi népszámlálás kormegoszlására standardizált.

14. Termékenységi arányszámok alakulása az anya korcsoportja szerint
1965-1985

Év (évek átlaga)	Ezer						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	15-49
	éves nőre jutó élveszületés						
1965-1969	48,8	157,7	109,7	51,5	19,2	2,7	56,4
1970-1974	55,7	162,4	110,6	51,4	18,3	2,2	59,4
1975-1979	73,4	173,9	116,2	51,4	17,2	1,9	67,1
1980-1984	58,8	151,1	97,0	39,3	12,6	1,4	52,9
1980	68,0	158,6	100,0	40,9	13,7	1,5	57,6
1981	62,4	155,9	100,6	40,6	12,8	1,5	55,7
1982	58,3	149,5	95,6	38,5	12,3	1,4	52,2
1983	53,3	145,4	94,2	37,6	12,0	1,3	49,8
1984	52,1	146,1	94,6	39,1	12,1	1,3	49,0
1985	51,5	152,5	102,9	43,0	13,6	1,4	50,9

Az élveszületések megoszlása az élveszületési
sorrend szerint

Év (évek átlaga)	1	2	3	4	5	6	Összesen
	szülöttek aránya (százalék)						
1965-1969	48,8	32,2	9,3	3,9	2,1	3,7	100,0
1970-1974	48,3	34,9	9,3	3,2	1,6	2,7	100,0
1975-1979	45,0	39,0	10,3	2,8	1,2	1,7	100,0
1980-1984	45,4	38,3	10,8	3,0	1,2	1,3	100,0
1980	45,5	38,9	10,2	2,8	1,2	1,4	100,0
1981	44,8	38,5	11,2	3,0	1,2	1,3	100,0
1982	45,1	38,3	11,0	3,0	1,2	1,4	100,0
1983	45,3	38,1	10,9	3,1	1,2	1,4	100,0
1984	46,2	37,5	10,6	3,1	1,3	1,2	100,0
1985	44,8	37,6	11,6	3,3	1,3	1,3	100,0

15. A családnagyság tervek alakulása¹⁰ házasságtartam szerint
(százalékos megoszlás)

Házasságtartam	Kívánt gyermekek száma					Összesen	Kívánt átlagos gyermekszám
	0	1	2	3	4-X		
1966-ban házasodottak							
Házasságkötéskor	1,1	19,8	70,1	7,4	1,6	100,0	1,89
1980-ban	4,2	21,3	54,2	14,6	5,7	100,0	2,05
1974-ben házasodottak							
Házasságkötéskor	0,2	5,7	73,1	19,1	1,9	100,0	2,17
1984-ben	1,6	17,3	63,1	15,0	3,0	100,0	2,02
1983-ban házasodottak							
Házasságkötéskor	0,5	9,8	73,5	14,8	1,4	100,0	2,07
1986-ban	1,3	16,0	69,0	12,2	1,5	100,0	1,97

¹⁰ Az 1966., 1974., ill. 1983. évi házassági longitudinális vizsgálatok alapján.

16. 100 nőre jutó átlagos gyermekszám születési évjáratonként a jelzett életkorig

Születési évjárat	A vizsgált termékenységi időszak	Átlagos gyermekszám				
		20	25	30	35	40
1925	1940-1965	21	99	170	200	209
1930	1945-1970	29	117	170	192	201
1935	1950-1975	33	115	162	186	194
1940	1955-1980	34	106	157	180	187
1945	1960-1985	29	108	160	182	188
1950	1965-1985	35	119	169	186	
1955	1970-1985	35	120	165		
1960	1975-1985	43	119			
1965	1980-1985	34				

17. A halandóságot jellemző főbb mutatók alakulása

Év (évek átlaga)	Halálozások száma	Nyers	Standard ¹¹	Születéskor várható átlagos élettartam (év) ¹²			Átlagos halálozási kor		
				halálozási arány (ezrelék)	férfi	nő	összesen	férfi	nő
1965-1969	110 321	10,8	8,3	67,43	72,46	69,95	62,68	67,58	65,05
1970-1974	122 276	11,7	8,4	67,00	72,82	69,91	63,14	68,57	65,74
1975-1979	134 465	12,6	8,5	66,86	73,24	70,05	64,08	69,79	66,81
1980-1984	145 955	13,7	8,9	65,83	73,48	69,65	64,93	71,32	67,94
1980	145 355	13,6	8,9	65,90	73,21	69,59	64,87	70,86	67,69
1981	144 757	13,5	8,9	65,96	73,37	69,67	64,81	71,03	67,74
1982	144 311	13,5	8,8	66,14	73,69	69,91	65,12	71,46	68,12
1983	148 643	13,9	9,0	65,59	73,49	69,54	64,98	71,65	68,12
1984	146 709	13,8	8,9	65,55	73,66	69,52	64,88	71,58	68,01
1985	147 614	13,9	8,9	65,60	73,57	69,51	64,88	71,72	68,10

¹¹ Az 1949. évi népszámlálás kormegoszlására standardizált.

¹² 1986-ig alkalmazott számítások szerint.

18. A születéskor és a 30 éves korban még várható átlagos élettartam
1965-1985

Év	A születéskor			A 30 éves korban még		
	várható átlagos élettartam					
	Férfi	Női	Összes	Férfi	Női	Összes
	népesség			népesség		
1965	66,71	71,54	69,16	41,32	45,08	43,27
1970	66,31	72,08	69,20	40,65	45,28	43,02
1975	66,29	72,42	69,35	40,19	45,37	42,82
1980	65,45	72,70	69,02	38,54	44,93	41,73
1985	65,09	73,07	69,00	37,88	45,11	41,47

19. A korszpecifikus halandóság
1964-1985

Korcsoport	1964	1970	1975	1980	1985
1000 férfira jutó halálozás					
0	44,28	40,16	36,35	25,86	22,34
1- 4	1,30	1,15	0,83	0,70	0,61
5- 9	0,45	0,46	0,42	0,41	0,30
10-14	0,42	0,46	0,45	0,42	0,30
15-19	1,07	1,15	1,05	1,00	0,97
20-24	1,60	1,45	1,45	1,57	1,50
25-29	1,67	1,71	1,44	1,78	1,97
30-34	1,89	2,00	2,24	2,24	2,84
35-39	2,53	2,93	2,95	3,91	4,38
40-44	3,35	4,27	4,79	6,17	6,95
45-49	5,23	6,24	7,49	9,17	10,89
50-54	8,32	9,31	10,92	14,18	15,56
55-59	14,21	15,27	15,42	20,90	23,11
60-64	24,19	26,03	26,67	29,98	32,35
65-69	38,54	43,40	41,57	45,26	43,90
70-74	59,63	66,41	67,64	71,17	70,42
75-79	93,05	103,78	105,84	105,84	105,83
80-84	149,03	157,95	164,74	164,98	161,24
85-X	254,66	267,95	258,55	275,23	259,85
Összesen:	10,62	12,53	13,34	14,79	15,17
1000 nőre jutó halálozás					
0	35,38	31,34	29,13	20,33	18,27
1- 4	1,20	0,94	0,65	0,50	0,48
5- 9	0,36	0,34	0,27	0,23	0,23
10-14	0,23	0,27	0,25	0,27	0,19
15-19	0,42	0,42	0,45	0,44	0,40
20-24	0,60	0,54	0,54	0,54	0,49
25-29	0,71	0,70	0,68	0,70	0,70
30-34	1,00	0,89	0,93	1,04	1,20
35-39	1,53	1,45	1,39	1,71	1,86
40-44	2,21	2,30	2,40	2,77	2,87
45-49	3,59	3,63	3,94	4,40	4,41
50-54	5,27	5,40	5,96	6,43	6,64
55-59	8,33	8,45	8,62	9,77	9,93
60-64	13,81	14,10	13,99	15,33	14,79
65-69	24,43	24,61	23,83	24,94	23,36
70-74	44,32	44,83	42,48	42,95	40,70
75-79	75,94	80,01	76,14	74,28	70,20
80-84	131,07	133,85	129,03	127,15	120,09
85-X	225,81	240,84	228,42	225,14	214,02
Összesen:	9,35	10,84	11,58	12,43	12,64

20. A születés körüli és a csecsemőhalálozások alakulása

Év (évek átlaga)	Késői magzati halálozás (ezer élveszülöttre)	0-6 napos	Ebből 0 napos	1 éven aluli	Ebből	
					28 napon	
					aluli	felüli
meghaltak (ezer élveszülöttre)						
1965-1969	10,6	24,0	13,9	37,1	27,9	9,3
1970-1974	9,5	24,7	13,9	34,5	28,0	6,5
1975-1979	8,3	19,2	10,5	27,4	21,9	5,5
1980-1984	7,4	13,0	6,4	20,7	15,8	4,9
1985	6,2	12,7	6,8	20,4	15,6	4,7

A halálozások alakulása fontosabb halálokok szerint

Halálloki csoport	1960	1970	1980	1985
	évben			
	Százeezer lakosra jutó halálozások			
Fertőző betegségek	45	27	14	10
ebből:				
gümőkór	31	19	12	8
Daganatok	74	219	261	271
Keringési rendszer betegségei ¹³	410	527	596	602
ebből:				
magas vérnyomás betegség	23	38	41	53
ischaemiás szívbetegség	69	228	240	260
agyérbetegség	144	169	232	222
Egyéb természetes halálokok	428	298	371	378
ebből:				
cukorbetegség	8	8	19	19
tüdőgyulladás	50	17	16	10
hörghurut, tüdőtágulat, asztma	33	22	66	51
fekély	5	9	10	8
idült májgyulladás, májzsugorodás	9	13	28	43
Erőszakos halálokok	60	92	115	125
Ebből:				
motoros jármű baleset	6	17	16	17
egyéb baleset	27	38	50	63
öngyilkosság	25	35	45	44
Mindösszesen	1 447	1 163	1 357	1 386

¹³ Az idősor az adatok azonos értelmezése érdekében nem tartalmazza keringési rendszer egyéb betegségeit.

21. A halandóság a leggyakrabban halált okozó halálloki főcsoportokban¹⁴ 1964-1985

Halálloki főcsoportok	Az EVSZ "európai népesség"-ének kor- megoszlására standardizált halállozási arány			A halandóság egy évre jutó változásának mér- téke		A halandóság változásának mértéke		
	1964	1975	1985	tízezrelékben				
				1964-1975	1975-1985	1964-1975	1975-1985	1964-1985
				között				
10 000 férfira jutó halálozás								
I. Fertőző és élősdiek okozta betegségek	5,17	2,72	1,51	-0,20	-0,11	-2,45	-1,21	-3,66
II. Daganatok	23,78	29,22	33,13	+0,45	+0,36	+5,44	+3,91	+9,35
VII. A keringési rendszer betegségei	66,48	73,71	81,50	+0,60	+0,71	+7,23	+7,79	+15,02
VIII. A légzőrendszer betegségei	6,54	9,53	10,03	+0,25	+0,05	+2,99	+0,50	+ 3,49
IX. Az emésztőrendszer betegségei	4,72	6,37	10,25	+0,14	+0,35	+1,65	+3,88	+ 5,53
E. A sérülések és mérgezések külső okai	10,59	14,64	17,18	+0,34	+0,23	+4,05	+2,54	+ 6,59
Egyéb	16,69	11,89	9,50	-0,40	-0,22	-4,80	-2,39	- 7,19
Összesen	133,97	148,06	163,10	+1,17	+1,37	+14,09	+14,04	+29,13
10 000 nőre jutó halálozás								
I. Fertőző és élősdiek okozta betegségek	2,09	1,06	0,55	-0,09	-0,05	-1,03	-0,51	-1,54
II. Daganatok	17,88	19,31	18,74	+0,12	+0,05	+1,43	-0,57	+0,86
VII. A keringési rendszer betegségei	55,55	54,89	53,47	-0,06	-0,13	-0,66	-1,42	-2,08
VIII. A légzőrendszer betegségei	3,73	4,44	3,88	+0,06	-0,05	+0,71	-0,56	+0,15
IX. Az emésztőrendszer betegségei	3,14	3,87	4,65	+0,06	+0,07	+0,73	+0,77	+1,50
E. Sérülések és mérgezések külső okai	4,62	6,09	6,99	+0,12	+0,08	+1,47	+0,90	+2,37
Egyéb	12,35	9,28	7,81	-0,26	-0,13	-3,07	-1,47	-4,54
Összesen	99,37	98,95	96,07	-0,04	-0,26	-0,42	-2,88	-3,30

¹⁴ A BNO 1975. évi IX. Reviz. szerint.

22. A népesség számának alakulása 1986-2021

ezer fő

Év (január 1.)	Alacsony		Közepes		Magas	
	változat					
	szám	százalék	szám	százalék	szám	százalék
1986	10 640	100,0	10 640	100,0	10 640	100,0
1991	10 499	98,7	10 521	98,9	10 529	99,0
1996	10 375	97,5	10 438	98,1	10 503	98,7
2001	10 309	96,9	10 430	98,0	10 554	99,2
2006	10 231	96,2	10 427	98,0	10 619	99,8
2011	10 093	94,9	10 370	97,5	10 636	100,0
2016	9 940	93,4	10 301	96,8	10 645	100,0
2021	9 809	92,2	10 260	96,4	10 696	100,5

23. A népesség megoszlása főbb korcsoportok és nemek szerint
az előreszámítás közepes változata alapján
1986-2021

ezer fő (százalék)

Év (jan.1.)	0-14 évesek		15-39 évesek		40-59 évesek		60-X évesek		Összesen	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya

Férfiak

1986	1169	22,8	1933	37,6	1251	24,4	785	15,2	5138	100,0
1991	1066	21,0	1939	38,2	1273	25,1	795	15,7	5073	100,0
1996	978	19,4	1893	37,6	1374	27,3	788	15,7	5033	100,0
2001	1009	20,1	1833	36,4	1413	28,1	778	15,5	5033	100,0
2021	942	18,9	1665	33,3	1379	27,6	1011	20,2	4997	100,0

Nők

1986	1109	20,2	1864	33,9	1372	24,9	1156	21,0	5502	100,0
1991	1016	18,7	1863	34,2	1379	25,3	1190	21,8	5448	100,0
1996	936	17,3	1812	33,5	1465	27,1	1193	22,1	5406	100,0
2001	966	17,9	1754	32,5	1484	27,5	1193	22,1	5397	100,0
2021	900	17,1	1606	30,5	1385	26,3	1373	26,1	5264	100,0

1000 férfira jutó nő

1986	949	964	1097	1473	1071
1991	953	961	1083	1497	1074
1996	957	957	1066	1514	1074
2001	957	957	1050	1533	1072
2021	955	965	1004	1358	1053

24. Az élveszületések számának alakulása 1985-2020

ezer fő

Év	Alacsony		Közepes		Magas	
	változat					
	szám	százalék	szám	százalék	szám	százalék
1985	130,2	100,0	130,2	100,0	130,2	100,0
1990	123,9	95,2	126,9	97,5	129,5	99,5
1995	134,3	103,1	138,6	106,5	142,9	109,8
2000	138,0	106,0	145,7	111,9	152,7	117,3
2010	111,5	85,6	123,9	95,2	134,6	103,4
2020	112,0	86,0	126,7	97,3	141,0	108,3

25. A termékenység mutatóinak alakulása 1985-2020
a közepes előreszámítási változat szerint

Év	Nyers születési arányszám (ezrelék)	Teljes termékenység	Bruttó	Nettó
			reprodukciós együttható	
1985	12,2	1,83	0,892	0,867
1990	12,1	1,84	0,898	0,874
1995	13,4	1,88	0,917	0,894
2000	14,1	1,90	0,928	0,907
2010	12,0	1,94	0,944	0,926
2020	12,4	1,93	0,941	0,926

26. A halálozások számának alakulása 1985-2020

ezer fő

Év	Alacsony		Közepes		Magas	
	változat					
	szám	százalék	szám	százalék	szám	százalék
1985	147,6	100,0	147,6	100,0	147,6	100,0
1990	154,7	104,8	151,8	102,8	148,5	100,6
1995	155,0	105,0	149,2	101,1	143,3	97,1
2000	148,9	100,9	143,3	97,1	137,8	93,3
2010	142,3	96,4	138,0	93,5	133,8	90,7
2020	136,3	92,3	131,9	89,4	126,2	85,5

27. A halandóság mutatóinak alakulása 1985-2020

a közepes előreszámítási változat szerint

Év	Nyers halálozási arányszám (ezrelék)	Születéskor	30 éves korban	Továbbélők aránya születéstől 60 éves korig
		várható átlagos élettartam		
Férfiak				
1985	15,2	65,1	37,7	0,68
1990	15,4	64,9	37,7	0,68
1995	15,1	65,4	38,1	0,69
2000	14,5	66,3	38,8	0,71
2020	12,9	70,8	42,5	0,81
Nők				
1985	12,6	73,1	44,6	0,84
1990	13,7	72,5	44,1	0,83
1995	13,7	72,4	44,5	0,84
2000	13,2	73,4	45,2	0,86
2020	12,9	75,8	47,2	0,90

ORSZÁGOS TERVHIVATAL
Távlati Tervezési Főosztály
Tervgazdasági Intézet
3034/2/V/80

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS EGYES FOLYAMATAINAK ÉS FELTÉTELEINEK
ALAKULÁSA 2000-IG

(Prognózis összefoglaló)

Budapest
1980. november

ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

Hoch Róbert; a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője,
Monigl István; az Országos Tervhivatal osztályvezetője.

Készítette:

Andorka Rudolf; a szociológiai tudományok kandidátusa, a KSH osztályvezetője,
Cseh-Szombathy László; a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének igazgatóhelyettese,
Falusné, Szikra Katalin; akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára,
Füstös László; az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa,
Gábor R.István; a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa,
Hankiss Elemér; az irodalomtudományok doktora, az MTA Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa,
Klinger András; a szociológiai (demográfiai) tudományok kandidátusa, a KSH főosztályvezetője,
Kolosi Tamás; a szociológiai tudományok kandidátusa, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének osztályvezetője,
Manchin Róbert; az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa,
Monigl István; az Országos Tervhivatal osztályvezetője,
Pongrácz László; a közgazdasági tudományok kandidátusa, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője,
Vukovich György; a szociológiai (demográfiai) tudományok kandidátusa, a KSH főosztályvezetője.

ELŐSZÓ

Az 1981-2000 közötti évekre vonatkozó hosszú távú tervezőmunka programjának - az elosztási viszonyok alakulásával foglalkozó vizsgálat-komplexum, a témakört érintő társadalomtudományi kutatások és más vizsgálatok alapján - önálló része a gazdasági szférával közvetlenebbül összefüggő, illetve kapcsolódó főbb társadalmi folyamatok figyelembevétele és - lehetőség szerint - a tervezésbe való beépítése.

Az 1981-2000 közötti időszakra szóló hosszú távú tervezést - hazai tervezésünk történetében először - önálló prognosztizáló szakasz készíti elő. E szakasz fő célja, hogy minél több tudományosan megalapozott információ áramoljon be a tervezésbe. A rendelkezésre álló ismeretek teljesebb összefoglalása, az ezeken alapuló lehetséges, vagy várható fejlődési irányok felvázolása mellett e munkaszakasznak nem feladata a szelektálás, az egyes alternatívák közötti választás, és különösen nem a fejlesztési pálya és céljellegű elemek meghatározása.

Ezért nem is kerül sor a prognózisok valamilyen konzisztenciára törekvő összefoglalására. A prognózisok kidolgozására irányuló erőfeszítések akkor érik el céljukat, ha nyitottabbá teszik a tervezést; azaz egyrészt a lehető legnagyobb mértékben támaszkodnak a tudományos kutatás eredményeire, másrészt maximálisan feltárják a fejlesztés lehetséges alternatíváit és mindezzel megalapozottabbá teszik a tervezés egész folyamatát.

A szűkebb értelemben vett elosztás és a társadalmi fejlődés területén a prognózisok több csoportja készült, illetve készül el. Így prognózis készül a munkaerő és életszínvonal tervezés hatókörébe tartozó ágazatokra és funkcionális területekre (jövedelem, fogyasztás, lakás, egészségügy, oktatás, közművelődés, testnevelés-sport), az életszínvonal fejlesztése számára nagyjából adottságokat jelentő témakörökre (urbanizáció, népesedés, foglalkoztatás, iskolázottság-szakképzettség), végül egyes társadalmi folyamatokra. E prognóziscsoportok eredményeinek összefoglalására - és ebbe már beleértendő a szelekció, a cél és pályaelemek hipotetikus jellegű meghatározása is - a tervezőmunka következő szakaszában, a prekonceptió kidolgozása keretében kerül sor.

Ez a tanulmány a gazdasági szférához kapcsolódó főbb társadalmi folyamatok, illetve a gazdasági szférától kisebb-nagyobb mértékben független egyes társadalmi folyamatok múltbeli alakulásának vázolásával, a jelenlegi helyzet leírásával és minősítésével, valamint a hosszabb távú, jövőben lehetséges és kívánatos fejlődés főbb irányainak keresésével a hosszú távú tervezés társadalmi jellegének bővítését kívánja szolgálni.

A tervezést előkészítő prognózis szakasz céljának és funkciójának megfelelően nem törekedtünk arra, hogy egyes témakörök különböző nézőpontokból megjelenő ismétlődéseit kiszűrjük, illetve egy-egy folyamattal kapcsolatos esetenként eltérő álláspontokat egyeztessük; az ismétlődések jól jelzik az egyes folyamatok közötti bonyolult összefüggéseket, az eltérő álláspontok pedig segíthetik a viták kibontakozását. Ugyanakkor célunk volt a lényeges fejlődési tendenciák kiemelése, a fejlődés automatikus folyamatainak és az ezekből adódó korlátoknak a vázolása, a fejlődés inflexióspontjainak feltárása, a folyamatok elágazásainak keresése, lényeges új folyamatok kibontakozásának jelzése.

A tanulmányban szereplő témakörök kiválasztása elsősorban a korábbi hosszú távú tervezőmunka és a tudományos kutatás eredményei, a témák fontossága és tudományos feltártsága alapján történt. Ebben a vonatkozásban a tervezőmunka nyitott; noha a tanulmányban szereplő témák tervezhetősége, alakulásának befolyásolhatósága nagyon eltérő, mégis szükségesnek tartjuk a távlati tervezés előkészítése során a lehetséges mozgásirányokat megismerni, az egyes témaköröket a tudományos feltártság és a tervezés módszertana adta korlátok között a hosszú távú tervezésbe integrálni és így alakulásuk társadalmi befolyásolását jobban megalapozni.

I. BEVEZETÉS

Az 1960-as évektől kétirányú változás figyelhető meg a népgazdasági tervezés struktúrájában: egyrészt kibővül a tervezés időhorizontja, másrészt bővül a tervezés tartalma. Mindkét változás a "társadalmi" tervezés iránti igénnyel függ össze, ez pedig a gazdaság és a társadalom közötti viszony megváltozására, bonyolultabbá, közvetettebbé és ezáltal is ellentmondásosabbá válására vezethető vissza.

A szocialista építés első szakaszában - a gazdasági alapok lerakása idején - a fő gazdaságpolitikai (tervezési) célok egyben a legfontosabb társadalmi célok voltak és így a gazdasági fejlődés közvetlenül szolgálta, alapozta meg a társadalom egészének fejlődését. A társadalmi haladás alapvető korlátját a szűkös gazdasági alapok képezték és ezekre volt visszavezethető a legtöbb társadalmi ellentmondás.

Amikor a szocialista gazdaság alapjai kialakulnak: létrejön a korszerű nagyüzemi technika és uralkodóvá válnak a szocialista termelési (tulajdon) viszonyok, akkor a társadalom gazdaságon kívüli szféráinak viszonylagos önállósága, önmozgása szükségszerűen megnő. A társadalmi ellentmondások akkor már a saját alapjaikon - a gazdasági erőforrások szűkösségétől többé-kevésbé függetlenül - is fejlődhetnek és a gazdasági fejlődés, a termelőerők bővülése is áttételesebben, közvetettebben alapozza meg a társadalmi fejlődést. A társadalom és a gazdaság érintkezési felülete kibővül és előtérbe kerülnek a különféle alternatívák, ennek következtében új módon merül fel a gazdasági, illetve társadalmi hatékonyság tartalma is. Másképpen fogalmazva az új feltételrendszer körülményei között a gazdasági növekedés nem minden formája és mozzanata növeli egyértelműen a társadalmi jólétet.

A fentiekkel párhuzamosan nemcsak a gazdaság és a szélesebb értelemben vett társadalom kapcsolatrendszere válik bonyolultabbá, hanem mélyülnek, intenzifikálódnak különböző (gazdaságon kívüli) társadalmi szférák (kultúra, ideológia, etika) egymás közötti és belső kapcsolatrendszerei is. A felépítményi szférában is lényegében lezárultak a korszakos minőségi változások (kialakult az államhatalom, az államigazgatás, a közigazgatás, a kultúra intézmény rendszere) és előtérbe kerültek a mikrostrukturális változások. Ezek elsősorban az említett intézményrendszerek funkcionálásának társadalmi hatékonyságával és a társadalom "finomabb" rétegproblémáival, valamint a szocialista demokrácia továbbfejlődésével kapcsolatosak.

A népgazdasági tervezés "társadalmi" fejlődésében két, egymással szorosan összefüggő, de jól elkülöníthető folyamat ment és megy végbe. Mindkét folyamatnak jellemző vonása az, hogy hatásukra fokozottabb a társadalmi célok, követelmények, feltételek figyelembevétele a népgazdasági tervezésben. Az egyik folyamat eredményeként a gazdasági tervezés bázisán növekszik a társadalmi folyamatok figyelembevétele. A hazai gyakorlatunkban az elmúlt mintegy 10 évben elsősorban a gazdasági tervezés társadalmi tartalmának bővülési folyamata volt jellemző. Ennek eredményeként gazdasági tervezésünk gazdasági-társadalmi tervezéssé változott, fejlődött.

A másik folyamat - amely mindeddig csak kevésbé érvényesült - eredményeként a gazdasági tervezésen belül - pontosabban azt meghaladva - a tervezés által kitűzött célrendszer lényegesebb elemeit a társadalmi folyamatok szféráiban határozza meg, és alapvetően e társadalmi célok elérésének eszközeként értelmezi a gazdasági szférában lezajló folyamatokat. Ez a társadalmi fejlődésből indul ki és a társadalmi mozgásszférák átfogására törekedve a fejlesztést komplexitásában igyekszik megtervezni.

Az a fejlődés, amelynek eredményeként a gazdasági tervezés gazdasági-társadalmi tervezéssé változott nagyobbrészt mutatószámrendszerbeli változásokat és a tervezés tartalmát érintő fejlődést eredményezett. Az utóbbi folyamat azonban hosszabb időszak alatt szükségképpen minőségi változást hoz a népgazdasági tervezésben, amelynek eredményeként e tervezés átalakul társadalmi-gazdasági tervezéssé. Ez mindenekelőtt a népgazdasági tervezés metodológiájában, valamint a célok és eszközök viszonyának változásában fog megnyilvánulni. Az előttünk álló időszakban - bár mindkét folyamattal összefüggésben fejlődésre számíthatunk - a tervezésben közvetlenül hasznosítható eredményeket elsősorban az elsőként említett folyamattól várhatunk.

Az előzőekben bemutatott történeti fejlődés jól érzékelteti, hogy a gazdasági tervezés több, egymástól elkülöníthető szakaszon keresztül fejlődött és fejlődik a társadalmi tervezéssé válás irányába. Vitathatatlan, hogy ennek az átalakulásnak a bázisa és kiindulópontja a gazdasági tervezés volt. A fejlődés első szakaszának végén - ezt az 1960-as évek végére, az 1970-es évek elejére tehetjük - a gazdasági tervezés átalakult gazdasági-társadalmi tervezéssé. Ennek fő kritériumaként a népgazdasági tervezés egyre növekvő mértékben veszi figyelembe és mérlegeli a gazdasági fejlesztéshoz kapcsolódó társadalmi feltételeket és következményeket.

A fejlődés második szakaszában - amely az 1970-es évek elején kezdődött és még ma sem tekinthető befejezettnek - a gazdasági-társadalmi tervezés fokozatosan társadalmi-gazdasági tervezéssé alakul át. A gazdasági tervezés, a tudatos gazdasági cse-

lekvés az időszak társadalmi fejlődésének jellemző vonásai, ezek változásai miatt már nem valósítja meg közvetlenül a társadalmi fejlődés céljait. Ebben az időszakban teremődik meg a gazdasági tervezés számára a fejlődés társadalmi feltételei, hatásai, céljai - önálló, a gazdasági céloktól kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő - figyelembevételének a szükségessége.

A társadalmi-gazdasági tervezéssé átalakuló népgazdasági tervezés jellemzői közül - az előzőek mellett - kiemelkedik a perspektivikus társadalompolitikai célrendszer alkalmazására való törekvés, a gazdaságon kívüli társadalmi szférák fokozatos bevonása a tervezésbe, végül a társadalmi folyamatok részben adottságként, részben befolyásolandó elemként való kezelése és így a fejlesztés mozgásterének megváltozott értelmezése.

A népgazdasági tervezés tehát a társadalmi-gazdasági tervezéssé fejlődés szakaszában van. A társadalmi tervezéssé fejlődés ismérvei csak fokozatosan jöhetnek létre a jövőben. Így a tudományos megalapozottság a jelenleginél lényegesen magasabb színvonala, a tervezés és a kutatás szoros és szerves kapcsolatrendszerének létrejötte, illetve bővülése, a társadalmi-gazdasági fejlődés és fejlesztés minden szférájának - teljességre törekvő - átfogása, a nem gazdasági-társadalmi szférák és társadalmi folyamatok önálló metodológiákon nyugvó hosszú távú tervezése, illetve figyelembevétele.

II. A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS EGYES FOLYAMATAINAK ÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA

1. Az időskorú¹⁵ népesség összetételének, helyzetének várható alakulása 2000-ig

Hazánk népesedését több évtizede az alacsony termékenység és az elveszületések ingadozása jellemzi. Az 1970-es években az előzőekkel egyenrangú vonássá vált a halandóság tartós romlása és magas színvonala. E két folyamat következményeként az 1980-as évek elejétől várható a népesség tartósabban érvényesülő, kisebb mértékű csökkenése. A népességprognózisok azt is jelzik, hogy népesedésünket az 1970-es évek végén jellemző vonások érdemi megváltozására rövidebb távon nem számíthatunk; az alacsony szintű termékenység és a növekvő, ill. magas halandóság az előttünk álló két évtizedben is érvényesül.

A fejlődés általános tendenciáinak megfelelő irányban és népesedésünk sajátosságai által befolyásolt mértékben hazánkban is végbement a népesség öregedése. Az időskorú népesség számának és arányának gyors növekedése bonyolult társadalmi-gazdasági problémákat vetett fel az 1960-as évtized végén és az 1970-es évtizedben. Noha a népesség öregedése elsősorban az 1960-1970 közötti időszakban ment végbe, az öregedéshez kapcsolódó kérdések a 2000-ig szóló hosszú távú tervezés egész időszakát érintik, sőt miután a népesség kiegyenlítetlen korösszetétele miatt bizonyosra vehető, hogy az ezredfordulót követő első évtizedekben az időskorú népesség száma és aránya újra gyorsan növekszik és igen magas szintet ér el, az öregedéshez kapcsolódó, az életszínvonalat, az életmódot, a családot, a tudati fejlődést érintő hatások feltárása, befolyásolása stb. igen hosszú távon is állandó és lényeges elemét jelentik a mindenkori népesedéspolitikának és az egész társadalmi fejlesztésnek.

E változásokat jól jellemzik azok az eltolódások, amelyek az előttünk álló évtizedekben a népesség egyes főbb korcsoportjai között végbemennek. A még nem munkaképes korú, tehát 16 évesnél fiatalabb korúak aránya 1980-ban 22,9 %, ez 1990-re 22,5 %-ra, majd 2000-re 20,5 %-ra csökken. Az ezredforduló után a 16 évesnél fiatalabbak aránya kismértékben növekszik és 2010-ben éri el a maximumot 21,7 %-kal, 2021-ben pedig

---

¹⁵A továbbiakban idős, valamint a nyugdíjas korú népesség kifejezéseket szinonim fogalmakként használjuk. Ugyanis az öregkorú népesség alatt csak a 75, illetve ennél magasabb korúakat értjük.

ismét 20,5 %-ra csökken.

A munkaképes korú népesség száma 1976-tól 1988-ig a korábbi népesedési folyamatok hatására 6370 ezer főről 6274 ezer főre csökken. Az 1970-es évek közepén született nagylétszámú korosztályok munkaképes korba lépésének hatására a munkaképes korú népesség száma 1989-től 1997-ig folyamatosan emelkedik és eléri a 6534 ezer főt. Ez azonban mindössze 160 ezer fővel (0,4 %) magasabb az 1976. évi létszámnál. Ezt követően megkezdődik a munkaképes korúak létszámának újbóli csökkenése; a csökkenés üteme az 1950-es években született nagylétszámú korosztályok kiöregedése miatt növekvő ütemű. Ennek hatására a munkaképes korú népesség létszáma 2006-ban visszaesik az 1976-os szintre, majd tovább csökken. Mindez azt jelenti, hogy hazánkban a következő 40-50 évben a munkaképes korú népesség - ingadozásokkal megvalósuló - stagnálására, hosszabb távon pedig csökkenésére kell számítanunk.

A munkaképes koron felüliek (55 évesnél idősebb nők és 60 évesnél idősebb férfiak) száma 1976-ban 2169 ezer fő volt; ez a népesség 20,5 %-a. Számuk 1990-ben eléri a 2350 ezer főt (21,7 %), majd 2000-ben 2370 ezer fő (21,8 %) lesz. Az öregkorúak számának gyors növekedése az 1970-es években befejeződött, ezt követően az öregkorúak száma és aránya már csak igen kis mértékben növekszik, 1995 után pedig kb. egy évtizedig előreláthatóan stagnál; arányuk azonban ekkor is növekszik. Az ezredforduló után népességünk kiegyenlítetlen korösszetétele miatt újra nagyobb ütemben növekszik az öregkorúak száma és 2011-ben igen magas arányt, 23,5 %-ot ér el, majd 2021-ben 24,5-24,7 % között helyezkedik el. (Meggjegyezzük, hogy az 1978-tól készített fenti prognózis kiinduló adatait és hipotéziseit a korábban figyelembe vettnél alacsonyabb termékenység és magasabb halandóság miatt már 1980-ban felül kellett vizsgálni. Ennek megfelelően arra kell számítanunk, hogy hosszabb távon az öregkorúak aránya az előzőekben jelzett-nél kissé magasabb, a fiatalok aránya pedig alacsonyabb lehet.)

A nyugdíjaskorú népesség helyzetét elsősorban a demográfia, jövedelem, lakás, egészségügyi ellátási körülményeinek alakulása szempontjából tekintettük át. E szempontok vizsgálata kapcsán kaphatunk választ arra az alapvető kérdésre, hogy milyen körülmények között fog élni az idős népesség 2000-ig?

A nyugdíjaskorú népesség számának és demográfiai összetételének alakulása 2000-ig, az 1960-1970 közötti időszakhoz viszonyítva, kisebb mértékű változások jellemzik. 1980-ban 2,2 millió nyugdíjaskorú élt hazánkban. 1960-hoz képest 500 ezer fővel gyarapodott az időskorúak létszáma és a következő húsz évben számuk további közel 200

ezer fővel fog növekedni. Mindez azt jelenti, hogy a népesség egészén belül az 1960. évi 17 %-ról 2000-re 22 %-ra növekszik a nyugdíjaskorúak aránya.

A nyugdíjaskorhatáron túl lévő népesség száma
(1960-2000)

Korcsoport	Népesség száma			A 2000-beni lakosság szám az 1980. évihez viszonyítva (%)
	1960	1980	2000	
	1000 főben			
55-59/nő	305	362	333	92
60-64	482	379	531	140
65-69	349	544	507	93
70-74	264	412	439	107
75-79	169	272	325	119
80-84	79	142	119	84
85-89	25	49	87	178
90-X	6	14	27	193
Összesen	1 679	2 174	2 368	109
ezen belül:				
60-69	831	923	1 038	112
70-79	433	684	764	112
80-X	110	205	233	114

A nyugdíjaskoron belül két csoportot érdemes elkülönítve vizsgálni: a 75 évesnél fiatalabbakat, illetve az ennél idősebbeket. Az ellátási gondok 75 év felett ugyanis megsokszorozódnak, az öregkorúak problémái sok tekintetben eltérőek az 55-74 évesek problémáitól. Jelenleg az öregkorúak száma közel 500 ezer fő, számuk 1960-hoz képest 200 ezer fővel nőtt, és a következő 20 évben további 80 ezer fővel fog gyarapodni.

A táblázatból látható, hogy az egyes korcsoportok növekedése, ill. csökkenése rendkívül hullámzó. E hullámozás a világháborúk, illetve az 1929-1931-es világgazdasági válság következménye: 2000-ben három korcsoportban mutatkozik - 1980-hoz képest - csökkenés, az 55-59 korcsoportjában: az ide tartozók 1941-45-ben születtek; a 65-69-éveseknél, ők 1930 után jöttek a világra; és a 80-84 éveseknél, akik viszont 1916-1920 körül születtek.

A nyugdíjkorhatáron túl lévők a következő húsz évben bekövetkező 200 ezer fős növekedése elsősorban a női népességszám gyarapodását jelenti: 2000-ben 130 ezer 55 éven felüli nővel és mintegy 70 ezer 60 évét betöltött férfivel lesz több hazánkban,

mint jelenleg. A 75 éven felüliek 80 ezer fős növekedése szinte kizárólag a női népesség növekedéséből adódik.

Különös figyelmet érdemel az időskorúak családi állapota; ezen belül a legaggasztóbb az egyedülállók nagy száma. Míg 1970-ben közel 300 ezer, addig 1980-ban már közel 400 ezer 60 éven felüli élt egyedül, e korosztályhoz tartozókon belül az egyedülállók aránya 16 %-ról 20 %-ra növekedett. Ezen belül különösen kedvezőtlen a nők helyzete: míg a férfiaknak csak 10 %-a, addig a nőknek több mint 30 %-a egyedülálló. A 75 év felettieknél az arány még kedvezőtlenebb: minden negyedik öregkorú - mintegy 120 ezer fő - volt egyedülálló. A nukleáris családforma gyakoribbá válásával várhatóan fokozódni fog az egyedül élő idősök száma. A négy és több gyerekkel rendelkezőknél ugyanis meglehetősen valószínűtlen, hogy idős korukban magukra maradjanak, viszont minél kevesebb gyermeke született az időskorúnak, annál valószínűbb, hogy egyedül marad.

Jelenleg úgy tűnik, hogy 2000-re az idősök lakóhely szerinti megoszlása alapvetően nem fog változni. Míg jelenleg az idős népesség 36 %-a lakik városban és 64 %-a községekben, addig az 1980-ban 40-59 éveseknél a városban élők aránya 40 %. Így a városban élő 60 év felettiak száma 2000-re a jelenlegi 650 ezerről előreláthatóan 800 ezerre növekszik. Ugyanakkor a 75 évesek, és ennél idősebb, városban élő közel 200 ezres népesség csak azért fog kismértékben növekedni, mert a korosztály létszáma is nő, és a városban élés aránya a jelenlegi 55-74 éveseknél megegyezik az öregkorúakéval.

Az idősök jövedelmi helyzetét elsősorban a nyugdíjrendszer határozza meg. Jelenleg a nyugdíjakra, segélyekre kifizetett összeg 50 milliárd Ft körül van. Nyugdíjban 2 millió fő részesül. Az átlagnyugdíj, járadék 2000 Ft körül van. A nyugdíjak erősen szóródnak egyrészt aszerint, hogy a kedvezményezett saját, illetve származékos jogon (özvegyi, szülői) részesül-e nyugellátásban, másrészt a nyugdíjbamenetel időpontja is a jövedelem fontos tényezője.

A mintegy 1 millió munkás-alkalmazott sajátjogú nyugdíjas körülményei viszonylag jóval kedvezőbbek, mint a 300 ezer termelőszövetkezeti sajátjogú nyugdíjasé. Az előbbiek mintegy 2200, az utóbbiak 1500 Ft körüli nyugdíjhoz jutnak. Legkedvezőtlenebb a 200 ezer özvegyi nyugdíjban, illetve az ugyancsak 200 ezer termelőszövetkezeti járadékban részesülő helyzete; 1300 Ft körüli összeget kapnak. Ezen túlmenően kisipari, ügyvédi, baleseti, házigondozotti, kegydíj ellátásban is kétszáz ezer fő részesül.

A sajátjogú munkás-alkalmazotti nyugdíjasok száma és
átlagnyugdíjuk megoszlása nyugdíjuk nagysága szerint

(1978)

A megállapítás ideje	Nyugdíjasok száma (ezer fő)	A nyugdíj összege (Ft)			Összesen	Átlag
		-1800	1801- 2499	2500 +		
1954 előtt	21	1,2	98,8	-	100,0	2 013
1954 28.sz.tvr.	33	42,4	6,2	51,4	100,0	1 945
1958 40.sz.tvr.	701	52,1	30,6	17,3	100,0	1 954
1975 II.tv.	270	33,8	21,0	45,2	100,0	2 632
Összesen	1025	45,9	28,7	25,4	100,0	2 042

A nyugdíjasok jövedelmi helyzetét továbbá az is befolyásolja, hogy közel 50 %-uk olyan háztartásban él, ahol aktív kereső is él.

Ugyanakkor jelentős szerepe van annak is, hogy az időskorúak tudnak-e kiegészítő jövedelemre szert tenni. Egy korábbi felmérés szerint ugyanis az inaktív háztartások jövedelmének csak 60 %-a volt a nyugdíj; jövedelmük 40 %-a kisgazdaságból, illetve egyéb munkavállalásból származott. A kiegészítő, illetve a családi jövedelmek mérsékeltek a nyugdíjasok életkörülményeinek eltérését. Ezt elsősorban az mutatja, hogy még az alacsony összegű nyugdíjjal rendelkezők aránya a legmagasabb a községekben, ugyanakkor a községekben a nyugdíjasok 4/5-e rendelkezik háztáji gazdasággal. A volt fizikai dolgozók 10 %-ának, a szellemiek 22 %-ának volt kiegészítő keresete. A kiegészítő keresetek természetesen csak a még munkavégzésre képes lakosság egy részének helyzetén javíthattak.

A nyugdíjkorhatáron túli népesség jövedelmi helyzetének alakulásában az ösz-tönző nyugdíjpótlék is szerepet játszik. Az öregségi nyugdíj megállapítását kérők közül 1972-óta - ekkor vezették be ezt a formát - 20-30 % részesül ösztönző nyugdíjpótlékban. Ugyanakkor egyre csökken az ezt a formát előnyben részesítők száma: 1976-ban 19 ezer, 1978-ban 13 ezer fő vette igénybe az ösztönző nyugdíjpótléket. Átlagosan egy továbbdolgozó nyugdíjas 3,2 évvel hosszabbította meg aktív éveinek számát és ezért átlagosan havonta 344 Ft-ban részesült.

A következő évtizedek fő tendenciái abban foglalhatók össze, hogy a nyugdíjkorhatáron túl lévőkön belül az eltartottak száma jelentősen csökken, és inaktív ke-

resőké nő. A 60 éven felüli eltartottak száma az 1980. évi közel 300 ezerről várhatóan 120 ezerre fog csökkenni, az inaktív keresők száma lényegesen gyarapodni fog - mintegy 400 ezer fővel, egyfelől a nyugdíjkorhatáron túl lévők számának növekedése, másrészt az eltartottak számának csökkenése miatt. Önmagában ez a tény, valamint az, hogy a későbbi nyugdíj megállapítások általában magasabb színvonalúak, azt jelenti, hogy a nyugdíjasok a korábbinál átlagosan magasabb színvonalon fognak élni.

Az időskorúak egészségügyi helyzetét elsősorban az jellemzi, hogy a 60 éves és idősebb lakosság korcsoportjában három lakos közül csak egy egészséges. (Tartós betegek azok minősülnek, akiknek betegsége három hónapnál régebben kezdődött, illetve rokkantak.) A 70-es évek elején közel 350 ezer 60 éves és idősebb lakos tartózkodott kórházban, a megfelelő korúak 20 %-a. A nyugdíjas korúak 8 millió ápolási napon, az ágyak közel 30 %-át vették igénybe. 2000-re várhatóan tovább nő az idősek ágyszükséglete. Becslésünk szerint a jelenleginél 20 %-kal több, mint évi 400 ezer időskorú részesül majd kórházi ellátásban. Valamelyest kisebb mértékben fog nőni az ápolási nap szükséglet: várható ugyanis, hogy a következő 20 évben az átlagos ápolási idő - a 70 éven felülieknél ez jelenleg 24 nap - valamelyest csökkenni fog.

A korstruktúra módosulása nemcsak növeli az ágyszükségletet - még ahhoz is közel 20 %-kal kellene növelni az ágyak számát, hogy az ellátás a maihoz képest szinten maradjon és ne romoljon - hanem mind a megbetegedési arányokban, mind az ágyszükséglet struktúrájában módosulás várható. Bizonyos megbetegedések ugyanis főleg az időskorúakra jellemzőek. Elsősorban a daganatos és a keringési rendszer megbetegedései fognak nőni a közeljövőben. Úgy tűnik, hogy a belgyógyászati, szemészeti, urológiai, valamint a reuma, onkoradiológiai osztályok ágyszámának bővítésére, bizonyos osztályok ágyszámának viszont a szinten tartására, illetve csökkentésére van szükség (pl. szülészet, gyermekgyógyászat).

Az idős- és öregkorúak ellátásának problémái elsősorban lakáshelyzetükhöz és különböző ellátási formáikhoz kapcsolódnak. Az időskorúak lakásvizonyaira összességében jellemző, hogy 40 százalékuk komfortos, 11 százalékuk félkomfortos és 49 százalékuk komfort nélküli lakásban lakik. 1970-hez képest lényeges a javulás: akkor még az idősek 20 %-a lakott komfortos lakásban.

Ugyanakkor a csak idősek által lakott 560 ezer lakást (az összes lakás 17 %-a) az elmúlt évtizedben bekövetkezett javulás ellenére is - továbbra is a komfortosság hiányával lehet a legjobban jellemezni (64 %-uk komfort nélküli). Mindez azt jelenti,

hogy a fiatalokkal, illetve középkorúakkal együttélő idősök többsége minőségi szempontból jóval kedvezőbb helyzetben van, mint az egyedül, illetve szintén időskorúakkal együttélők. A csak időskorúak lakta lakások lakósűrűsége nem kedvezőtlen, természetesen következményeként az egyedül élők magas számának. Egyedül él lakásában 300 ezer fő, idős társával további 260 ezer fő. Egy és másfél szobás lakásban 370 ezer, két szobában 160 ezer időskorú lakik. 30 ezer 60 éves és e koron túl lévő lakik két és fél szobás, illetve ennél nagyobb lakásban. Ez az összes 2 és fél szobás, illetve nagyobb lakás 5 %-a.

Az öregek napközi otthonának férőhelyei az 1970. évi 10 ezerről 1978-ra 22 ezerre emelkedtek. Egy napközi otthonban átlagosan 28 fő ellátása van megoldva. A közel 800 napközi otthon nagyobbik része napi háromszori étkezést biztosít, többségük sajtótermékekkel, könyvtárral, társasjátékkal van felszerelve. Emellett ugyancsak többségük biztosítja a rendszeres orvosi ellátást, fürdési lehetőséget, mosatást. Az öregek napközi otthonának egyik fő problémája, hogy az idősök aktivitására nem kellően épít. Más jellegű problémát jelent az, hogy az öregek napközi otthonának szociális a jellege. (Csak a gondozottak 50 %-a fizet átlagosan 180.- Ft-ot.) Célszerűnek látszik a jövőben ennek az intézménytípusnak a klubszerűségét növelni, továbbá a bizonyos mértékig meglévő társadalmi szegregáltságot csökkenteni.

A házi szociális gondozásban részesülők száma ugyancsak dinamikusan nőtt: 1970-ben 15 ezer, 1978-ban viszont már 32 ezer gondozott volt. Ugyancsak jelentősen nőtt a gondozók létszáma is: jelenleg több mint 13 ezer gondozó végez ilyen munkát, nagyobbik részük (12 ezer) társadalmi munkában, illetve tiszteletdíjasként, körülbelül ezer fő viszont hivatalos gondozóként tevékenykedik. A 70 éves és idősebbek számának jövőbeni várható emelkedése miatt szükséges ezt a formát is tovább bővíteni.

A szociális otthonok olyan intézményi formának tekinthetők, ahová a felvételt a lehető legtovább el kell tudni odázni. A szociális otthonok ugyanis még akkor is nagy pszichés terhet rónak az otthonba költözőkre, ha egyébként annak komfortossága meghaladja az idős ember eredeti lakása biztosította kényelmét. Az elmúlt 10 évben a szociális otthoni férőhelyek száma 25 ezerről 30 ezerre emelkedett. A jelenlegi helyzetet jellemzi, hogy egy szobában átlagosan 7 fő kerül elhelyezésre, és 5000 fő várakozik elhelyezésre (ugyanennyien halnak meg évente az otthonokban). A 75 éven felüliek számának növekedése elkerülhetetlenné teszi ennek az egyébként kevésbé szerencsés intézménytípus férőhelyszámának, valamint komfortosságának a növelését, a differenciált igények jobb kielégítését.

Az idősök ellátása szempontjából nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szempontból is nagy jelentőségűek az előbbieknél jóval megfelelőbb ellátást nyújtó nyugdíjas házak. Elméleti szempontból ezek létesítése azért volt fontos lépés, mert szakítást jelentett azzal a korábbi - az 50-es években kialakult - hallgatólagosan még ma is élő nézettel, hogy az idősök számára egyforma ellátást kell biztosítani. A nyugdíjas házakba való felvételnek ugyanis feltétele egy bizonyos nyugdíj elérése - ez jelenleg kb. 2500 Ft -, továbbá megfelelő színvonalú bérlakás tanácshoz való visszajuttatása. Jelenleg 12 nyugdíjas ház működik, a VI. ötéves tervben hét és fél ezer ilyen lakás építése szerepel. Általában az az elképzelés, hogy lakótelepenként egy nyugdíjas ház kezdje meg működését. Ennek a formának további bővítésére a jövőben is igen nagy szükség van.

Összefoglalóan a következő évtizedekben az alábbi főbb tendenciák várhatók:

- 200 ezerrel fog nőni a nyugdíjkorhatáron túl lévők száma, arányuk az össznépességben belül a jelenlegi 20 %-ról 22 %-ra fog növekedni.
- A 75 éves, illetve az ennél idősebbek száma az 1980. évi 500 ezer főről 580 ezer főre emelkedik.
- Tovább nő az egyedül élők nagy száma, számuk az 1980. évi 400 ezer főről várhatóan 500 ezer főre emelkedik.
- A városban élő 60 évnél idősebbek száma az 1980. évi 650 ezerről 800 ezerre fog növekedni.
- Az aktív dolgozók számának növekedésével csökkenni fog a segélyt, illetve a származékos jogon nyugdíjat kapók aránya; a jövőbeni nyugdíjasok átlagos életszínvonala magasabb lesz.
- Javul az idősök lakáshelyzete; 1980-ban 36 %-uk lakott, 2000-re 50 %-uk fog komfortos lakásban lakni.
- Növekszik a kórházi ágyszükséglet, ez módosítja az ágysztruktúrát is.
- Szükségesnek látszik az öregkorúak ellátását szolgáló valamennyi intézménytípus mennyiségi és minőségi fejlesztése.

Az időskorúak létszámának növekedése, életszínvonaluk és szükségleteik emelkedése miatt a jövőben ellátásuk formái várhatóan differenciáltabbak lesznek. Az idős korúakkal kapcsolatos társadalmi gondoskodás és az érintett intézményrendszerek fejlesztésének legfontosabb kérdése az, hogy milyen mértékben kívánja a társadalom az

időskorúak ellátását családon belül, ill. társadalmilag szervezett intézményrendszerrel megoldani. Hazai tapasztalataink és a gazdaságilag fejlett tőkésországok tapasztalatai egyaránt arra utalnak, hogy a társadalom és az időskorúak szempontjából egyaránt a legtermészetesebb, a leghatékonyabb gondozási forma a családon belüli - lehetőség szerint a család fiatalabb nemzedékeire támaszkodó - gondozási, ellátási, együttélési formák hatékony funkcionálása. E formák mellett szól humánusabb voltuk is. Ezért a társadalomnak arra kell törekednie, hogy a családok felelősségvállalása és szerepe növekedjék az időskorúak gondozásában; ehhez javítani kell azokat az intézményes lehetőségeket és bővíteni azokat a feltételeket, amelyek ezt az egyes családok számára reálisabbá is tehetik.

2. A család szerepének változása a múltban és az előttünk álló évtizedekben

A magyar családok szerkezetének és funkcióinak változása az elmúlt évtizedekben a következőkben foglalható össze.

A magyar családok tagjainak átlagos száma fokozatosan csökkent. Ez részben a születések számának csökkenésével függött össze, részben a népesség korstruktúrájának változásából, azaz elöregedéséből következett, mely miatt mind több lett az olyan család, melyben csak gyermekeiket már kibocsátott házaspár élt.

Amennyiben elfogadjuk a családoknak életciklusuk szerinti csoportosítását, akkor a változás úgy fogalmazható meg, hogy kevesebb család sorolható a csecsemővel, a kisgyermekkel rendelkező családok közé az alacsony gyermekvállalás miatt; megnőtt az iskoláskorú gyermekes családok aránya az iskolázás időtartamának, az eltartott gyermek státusz hosszának megnyúlása következtében; jelentősen megemelkedett az utolsó szakaszba tartozók száma az élettartam kitolódásának eredményeként.

A domináns családforma, az ún. nukleáris család. A több felnőtt generációhoz tartozó házaspárok együttélése állandóan csökkent, de még 1980-ra sem szűnt meg a lakáshiány miatt kialakuló átmeneti, kényszerű együttlakások miatt. Ugyanakkor továbbra is jelentős azoknak a családoknak a száma, amelyben a fiatal, vagy középkorú házaspár mellett idős, nem házas szülő is él. Az öregek ellátásának és gondozásának ez az együttélés egyik fő formája.

A családokon belüli munkamegosztást és kapcsolatokat tekintve olyan változás

indult meg, mely a század első felére jellemző aszimmetrikus családok arányának csökkenését és a szimmetrikus családok hányadának növekedését eredményezte.

Aszimmetrikusnak nevezzük azokat a családokat, amelyekben a feladatok két csoportra oszlanak, melyből az egyik csoport ellátása kizárólag a férfiaké, a másik a nőké. A feladatok nemek szerinti szegregálásával együtt jár a családi élet alakulásával kapcsolatos jogok elkülönülése is. A szimmetrikus családok jellegzetessége, hogy férj és feleség egyaránt részt vesz a társadalmi terhelésben, ezzel együtt egyformán feladatuknak tekintik az otthoni munkákat, így a gyermekellátást és nevelést is és a családi döntésekben többé-kevésbé azonos jogokkal rendelkeznek.

A magyar fejlődés jellegzetessége, hogy a két keresős családok általánossá válásával megteremtődött a szimmetrikus családforma alapfeltétele. Ugyanakkor továbbra is az aszimmetria irányába terelik a családok alakulását a szakképzettség terén mutatkozó egyenlőtlenségek és a gyermekvállalásból és gyermekellátásból adódó terhek, melyek zömmel az anyára hárulnak és az apák nagyrészt a társadalmi elvárások miatt nem is igen tudnak ezekből nagyobb arányban magukra vállalni.

A családok funkciói közül a legnagyobb figyelem arra irányult, hogy a családok gyermekvállalása több mint két évtizede nem biztosítja a népesség reprodukcióját.

A kutatások azt mutatják, hogy nagyon ritka, amikor a házasságkötők ne gondolnának arra, hogy gyereket vállaljanak és a gyermekvállalási ideálok, azaz az elképzelt gyermekszám olyan, hogy annak akadálytalan érvényesülése esetén biztosítva lenne a népesség reprodukciója.

Az elmúlt évtizedekben a kívánt számú gyermek vállalásának legfőbb akadálya a lakáshiány volt. E mellett még gondolni kell arra is, hogy milyen hátrányos változásokat hoz a jelenlegi körülmények között az első gyermek születése az anya családi és társadalmi helyzetében. Ez csökkentheti hajlandóságát második és további gyermekek vállalására.

A család szocializációs funkciójának alakulását tekintve az elmúlt másfél évtizedben ellentétes tendenciák érvényesültek: a gyermekgondozási szabadság és segély bevezetésével megerősödött, sőt a családok többségében kizárólagossá vált a nukleáris család szocializációja a 0-2 éves gyermekek nevelésében; a 3-5 évesek viszont az óvodai hálózat erőteljes fejlesztése következtében rendszeres társadalmi szocializáció hatására alá kerültek. Azonban az óvodai ellátásban részesülő gyermekek számára továbbra is döntő jelentőségű maradt a család szocializációs hatása: elsősorban ettől függ a gyermek egészséges fejlődése szempontjából szükséges stabil érzelmi kötődés a szignifikáns felnőttel.

A család nevelő funkcióinak legnagyobb hiányosságai az általános iskolás korú gyermekek esetében voltak tapasztalhatók, akiknél a leggyengébb a társadalmi felügyelet az iskolai oktatási időn túl és ugyanakkor nincs meg a családi ellenőrzés sem. A gyermekek nagy része túl korán jut nagyfokú önállósághoz.

A családkutatások általános konklúziója, hogy a családok gazdasági funkciói a XX. század folyamán csökkentek, a család már legfeljebb mellékesen termelési egység és a fogyasztásnak is egyre növekvő hányada folyik a családon kívül. Bár az utóbbi évek magyar vizsgálatai inkább azt igyekeztek megállapítani, hogy még mindig maradtak bizonyos gazdasági funkciói a családoknak, ezeknek az eredményei nem cáfolták meg az alapvető megállapítás érvényességét. A kiegészítő gazdaságok Magyarországon a családok mintegy felénél közös családi munkával növelik a háztartások jövedelmét és a jövedelem nagyobb része a családok zömében közös felhasználásra kerül, mégis a tendencia a családtagok növekvő gazdasági individualizálódása felé mutat.

A hazai családkutatások eredményei, összhangban a külföldi kutatásokéval, azt mutatják, hogy egyre nő a családok érzelmi funkciójának jelentősége. A férfiakat és nőket a párválasztásnál, a házasságkötésnél, a gyermekvállalásnál, a múlthoz viszonyítva, az az igény, hogy olyan intim személyes kapcsolatuk jöjjön létre, amely teljes megértést, támogatást biztosít számukra, tárgyat ad saját gondoskodó, segítő cselekvéseinek és maximális lehetőséget nyújt kommunikációs igényeik kielégítéséhez.

A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a családoknak csak kisebb hányadában sikerül a házastársaknak, szülőknek elérni, hogy érzelmi igényeik megfelelően kielégüljenek. Ennek jele, hogy a gazdasági kényszer által egyre kevésbé összetartott házasságok növekvő arányban bomlanak fel.

A házasságok instabilitása erősen nőtt az elmúlt évtizedekben. A hatvanas évek elején kötött házasságoknak még mintegy egynegyede bomlott fel valamelyik házastárs halála előtt válás következtében; a nyolcvanas évek elején ezt az arányt már kétötödre lehet becsülni.

Az elmúlt évtizedekben lezajlott változások különböző szempontokból ítéltetők meg és ennek megfelelően ellentétes következtetések vonhatók le az eddigi tendencia befolyásolásának módját tekintve. Így lehetséges egy szigorúan az osztársadalmi fejlődést, elsősorban a gazdasági célokat figyelembe vevő megítélés a család alakulásának; elképzelhető valamilyen etikai elvből kiinduló értékelés, mint például a nemzeti sajátosságok maximális fenntartása, vagy a maximális egyenlőség elérése, és lehet olyan

megközelítés is, amely a társadalom egyes egyedeinek optimális fejlődését tekinti a célnak. A továbbiakban e harmadik kiindulási pontból vizsgáljuk, hogy miként lehetne a tendenciákat befolyásolni és e beavatkozások esetén mire lehet számítani.

Az első kérdés az, hogy a családok növekvő instabilitása mellett lehet e számolni azzal, hogy 20-30 év múlva a népesség többsége még családi keretek között él és érdemes-e ezt előmozdítani?

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején nagy érdeklődést váltottak ki a társas együttélés új, kísérleti formái, a kommuna és a csoportházasság. Hamarosan kiderült azonban mind a kettőről, hogy még törekenyebbek, mint a hagyományos családi forma és éppen azzal az érzelmi szolgáltatással maradtak adósok tagjaik felé, amelyet a családból kiábrándult alapítói kerestek. E tapasztalatok alapján továbbra is a család látszik legalkalmasabbnak arra, hogy az emberek sokirányú szükségleteit kielégítse, viszont feltétlenül társadalmi segítségre van szükség ahhoz, hogy az emberek a családi életre a mainál jobban felkészülve kezdjenek a vállalkozásba, a társadalom elvárási rendszere nagyobb teret biztosítson a család közös érdekeinek életük alakításában és megfelelő intézményhálózat kiépítésével segítségükre legyen a családi problémáik megoldásában.

Az elkövetkező húsz évben előreláthatólag nem fog számottevően csökkenni a családi keretek között élők aránya Magyarországon. Két változással kell számolni. Az egyik a házasságon kívüli együttélések gyakoribbá válása. Ez ma még inkább csak nyugat-európai jelenség, de bizonyos jelei már nálunk is tapasztalhatók, elsősorban az elváltak párkapcsolatainál: a lakáshelyzet javulása, a lakáshozjutás feltételeinek változása esetén lényeges hanyatlás képzelhető el a házassági mozgásban.

Tekintettel arra, hogy az egyén szempontjából nincs különösebb jelentősége annak, hogy az együttélés házasságban vagy azon kívül történik, kívánatos, hogy az egyszerűen együttélők elbírálása azonos legyen a házasságéval minden vonatkozásban.

Ez idő szerint nem látható semmi jele sem annak, hogy a válások növekvő tendenciája véget érne. A családi életre való hathatós felkészítés, a családi tanácsadás új formái remélhetőleg elősegíthetnék a tendencia megváltozását. Amíg azonban ezek bevezetésére sor kerül számolni kell a válások még a mainál is nagyobb gyakoriságával. Ezzel szemben semmiféle jogi természetű szigorítás nem kívánatos. A feladat inkább az elvált családok problémáival való intenzívebb törődés.

Azáltal, hogy a fiatal nők közül mind többen szereznek szakképesítést, készülnek fel önálló karrierre, egyre inkább követelménnyé válik a szimmetrikus családi forma stabilizálódása és elterjedése. Ehhez a férfiaknak a családi feladatokban való aktívabb részvétele szükséges, ami nemcsak egyéni hajlandóság kérdése, hanem a társadalom szemléletének is megváltozását, amely a családnak a mostaninál nagyobb jelentőséget tulajdonít és biztosít férfi és nő életében egyaránt.

A reprodukcióhoz szükséges gyermekszám elérése valójában a társadalom minden tagjának érdeke, mert amennyiben ez továbbra sem valósul meg, a népesség korösszetételének olyan további eltorzulása várható, amely növekvő fékjévé válhat a társadalmi-gazdasági fejlődésnek. Az ehhez szükséges lépések viszont jelentős ráfordításokat igényelnek anyagi téren: a fiatal házások lakáshoz juttatása és gyermek eltartási költségek növekvő hányadának társadalmosítása nélkül ezt nem várhatjuk. Emellett még szemléletváltozásra is szükség van, ez abban foglalható össze, hogy a társadalom fogadja el az anyagi szerephez hasonló jeletőségűnek az apai szerepet is, mert csak így érhető el az apák fokozott részvétele a gyermek gondozásában, ellátásában, ami csökkentené az anyát sújtó hátrányokat és növelné hajlandóságát két, vagy három gyermek vállalására.

A család szocializáló funkciói sem csökkennek a jövőben. Viszont szükséges, hogy a szülőket jobban felkészítsük a feladatok ellátására és azokon a területeken, ahol a család tehetetlen, mint az iskoláskorú gyermekek oktatási időn túli felügyelete, a társadalom fejlessze ki, vagy erősítse meg a társadalmi nevelés megfelelő formáit.

A család gazdasági funkcióinak további gyengülése várható 2000-ig, de nincs ki-látás látványos változásra. Valószínű, hogy a családok termelő funkciója, azaz a kiegészítő gazdaságok fenntartása továbbra is széles körben megmarad. Nem számíthatunk a házi munkák felszámolására sem. A háztartási gépek elterjedése miatt továbbra is családi feladat marad egy sor olyan munka, amelyet tulajdonképpen átvehetnének a szolgáltató intézmények. Nem látszik indokoltnak, hogy áldozatok árán is felszámolják a családokban. Megfelelő felszereltség, nyugodtabb életritmus mellett a háztartási munkák szabadidős tevékenység jellegét is nyerhetik és hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az emberek tevékenysége változatosabb legyen, készségeiket több irányban is kibontakoztassák.

Ahhoz, hogy a családok működése tagjaik számára a mainál nagyobb biztonságot, céljaik elérését és szükségleteik fokozottabb kielégítését nyújtsák, a mainál aktívabb családpolitikára van szükség.

3. A társadalmi mobilitás várható alakulása 2000-ig

Az elmúlt évtizedekben hazánkban a termelőerők fejlődésének következményeként, a gazdasági szerkezet makroméretű változásával együtt tömeges társadalmi-foglalkozási átrétegződés, mobilitás zajlott le. Ezek a változások elsősorban a szocialista fejlődés első szakaszát jellemezték. Ezt követően - kb. az 1960-as évek közepétől - a tömeges méretű gazdasági mobilitás lelassult és a gazdasági fejlődés jellemzőinek megváltozása alapján a társadalmi struktúra változásában olyan újabb - elsősorban mikrostrukturális jellegű - folyamatok mentek végbe, amelyek a társadalmi struktúra és a mobilitás alakulásában egy újabb szakasz kezdetét jelezték.

A társadalom osztályszerkezetében a korábbi években végbement korszakos jelentőségű osztály és rétegeltolódások az 1960-as évek második felében kevésbé, az 1970-es években pedig már nem jellemzőek; az 1970-es évektől az osztályszerkezetben globális jelentőségű változások már nem mentek végbe.

A hetvenes évtized méreteiben kisebb változásaira számos olyan folyamat és tényező hatott, amely közelítette a szocialista társadalom hagyományos értelemben vett osztályait és rétegeit. Ilyen volt az iskolázottsági szint további növekedése, a technikai fejlődés egyes tendenciái, a szociálpolitikai rendszer változásának hatásai, vagy a második gazdaság bizonyos formáinak elterjedése. Ezzel egyidőben más tényezők a társadalmi szerkezet megmerevítésének irányába hatottak: a makrostrukturális változások és az urbanizáció lelassulása, az innovációs folyamatok ütemének mérséklődése, a státuszszimbólumok megjelenése és meggyökerezése stb.

Az 1970-es évtizedben társadalmunk osztály és réteggösszetételének alakulását jellemző változások lényegében már csak rétegek közötti mozgás formájában jelentkeztek. A fiatalok foglalkozásválasztását, így adott társadalmi osztályhoz, illetve réteghez tartozását döntően megszerzett szakmai képzettségük, illetve iskolázottsági szintjük határozta meg. Ugyanakkor a gazdasági folyamatoknak a társadalmi rétegváltozásra gyakorolt hatása tovább mérséklődött, miután a termelőerők fejlődése döntően rétegen belüli mozgásokat eredményezett.

Mindezek következményeként a társadalom osztályai és rétegei közötti különbségek már nem élesek, azonban az egyes rétegeken belül ezzel párhuzamosan tendenciájában

növekvő differenciálódás ment végbe. Mindennek következményeként a társadalom osztályainak és rétegeinek alapvető érdekei lényegüket tekintve azonosakká váltak, a részérdekek már egyre kevésbé az osztályszerkezet vonalának dimenziójában különültek el.

Az 1970-es évek elejétől a társadalmi szerkezet változását jellemző új tendenciák egésze a mobilitási folyamatok intenzitásának csökkenését mutatja és arra hívja fel a figyelmet, hogy jövőbeni fejlődésünkben a mobilitás társadalmi befolyásolása a társadalom elért nyitottságának megőrzése érdekében növekvő fontosságot kap.

A társadalmi struktúrának az elmúlt évtizedekben végbement változásai alapvető minőségi átalakulásokat hordoztak, illetve az ezeket eredményező folyamatok lelassulását jelentették; növekedett a társadalom homogenitása úgy, hogy miközben a társadalmi osztályok és rétegek közötti különbségek csökkentek, az őket elválasztó határvonalak már nem élesek, nem osztály-meghatározottságú strukturális mechanizmusok szerepe - az előzőek miatt is - növekedett, és szerepük növekedése várható a következő hosszabb időszakban is.

A társadalom megfelelő működésének és fejlődésének egyik előfeltétele az, hogy a tehetséges és nagy munkateljesítményeket vállalni hajlandó emberek kerüljenek a gazdaság és társadalom legfontosabb pozícióiba, más szóval, hogy minden fontos pozíciót - legyen az akár vezető, akár értelmiségi, akár szakmunkás stb. pozíció - az arra legképesebbek töltsenek be. Mivel a tehetség csak viszonylag kevésbé, a szorgalom pedig annál is kevésbé látszik öröklődni, ezt az előfeltételt az biztosítja, ha a társadalmi mobilitás útjában nem állnak akadályok, ha - bármilyen társadalmi helyzetű családból származik valaki - közel egyenlők az esélyek a különböző társadalmi pozíciók elérésére, illetve azok elérése alapvetően a tehetségtől és szorgalomtól függ. A társadalmi pozíció automatikus átörökítése viszont nagy gyakorisággal azzal jár, hogy képességekben és készségekben és erőfeszítéseket vállalni nem hajlandó emberek kerülhetnek különböző döntési pozíciókba. Így a társadalom zártsága a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés gátjává válhat.

A társadalmi mobilitás elősegíti a társadalmi csoportok, osztályok és rétegek közötti távolság mérsékelését és ezáltal a társadalmi integrációt. Nyitottabb társadalomban valószínűleg kevésbé fejlődnek ki a társadalom osztályai és rétegei közötti konfliktusok.

A vezető és értelmiségi réteg nyitottsága, a munkás és paraszt származásúak beáramlása ezekbe a rétegekbe azért is különösen lényeges, mert ezen az utánpótláson ke-

resztül a vezető és értelmiségi réteg közvetlenül is érzékelheti a társadalom közvetlenül anyagi termelő munkát végző többségének problémáit és törekvéseit, és közvetlenebb tapasztalatokra támaszkodva elemezheti a különböző társadalmi csoportok érdekeit, kívánságait, szemléletét. Ezáltal a vezető és értelmiségi réteg, amely a döntések meghozatala és előkészítése, valamint a kultúra fejlesztése és továbbadása szempontjából igen fontos pozíciót foglal el a társadalomban, eredményesebben láthatja el társadalmi feladatait.

A társadalmi életpálya esélyek - mobilitás-esélyek - egyenlőtlensége a társadalmi egyenlőtlenségnek egyik lényeges eleme. A mai magyar társadalomban objektíve vannak jövedelmi, életkörülményekbeni, kulturális stb. egyenlőtlenségek. A vezetők és értelmiségiek helyzete általában sokkal kedvezőbb a többi rétegekénél. A szakképzett és szakképzetlen munkások között is lényeges különbségek vannak. Ezeknek a jövedelmi és más különbségeknek egyrésze szükségszerű a gazdasági fejlettség adott szintje mellett és a gazdasági fejlődés követelményei szempontjából arra nem lehet számítani, hogy ezek a különbségek a következő évtizedekben eltűnjenek.

Ilyen körülmények között az egyenlőtlenségek fennállását a társadalom számára elfogadhatóbbá teszi az, ha a különböző társadalmi pozíciók elérése potenciálisan mindenki számára nyitva áll, a társadalmi származás nem befolyásolja azt lényegesen, a társadalmi munkamegosztásban való elhelyezkedés elsősorban a tehetségtől és szorgalomtól függ.

A társadalmi mobilitás elmúlt évtizedekbeni tendenciáinak elemzése azt mutatja, hogy

- a felszabadulást követően a társadalmi mobilitás nagymértékben megnőtt, az 1960-as évek elejétől 1973-ig viszont nagyjából azonos szintű maradt a mobilitás volumene;
- a társadalmi mobilitás megnövekedését elsősorban a strukturális változások (az értelmiségi és egyszerű szellemi réteg megnövekedése, a munkásság megnövekedése, a mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenése, az egyénileg gazdálkodó parasztság majdnem teljes eltűnése, a kisiparosok és kiskereskedők rétegének töredékére csökkenése) okozták, tehát az elsősorban a gazdasági fejlődésnek, az iparosodásnak stb. következménye volt; a cirkuláris (helycserék következtében létrejövő) mobilitás többé-kevésbé változatlanul a háború előtti szinten maradt (a felszabadulást követő években kissé megnőtt, utána kissé visszaesett);

- az 1960-as évek elejéig a férfiak társadalmi mobilitása nőtt meg erősen, azóta nagyjából változatlan, a nők viszont elsősorban az 1960-as évek eleje után emelkedett és jelenleg megközelíti a férfiakét;
- a társadalmi mobilitási esély egyenlőtlenségek a felszabadulás után erősen lecsökkentek, az 1960-as évek eleje óta kisebb és ellentétes előjelű változások történtek. A munkások és parasztok leszármazottainak esélyei egyenlőbbekké váltak, bár a mezőgazdaságból származók esélyei ma is a legkevésbé előnyösek. A fizikai rétegek és a vezető és értelmiségi rétegekből származók esélyei között viszont a férfiak vonatkozásában a felszabadulást követő nagy csökkenés után az 1960-as évek eleje óta kisebb növekedés jelsi látszanak: míg a vezetők és értelmiségiek fiai közül valamivel többen kerülnek az apával azonos rétegbe, a munkások fiai közül valamivel kevesebben lettek vezetők és értelmiségiek (ugyanakkor a parasztok fiai között az arány kissé emelkedett). A különböző társadalmi helyzetű családokból származó nők esély különbségei viszont tovább csökkentek, azzal összefüggésben, hogy a fizikai családokból származó nők közül egyre többen végeznek felsőfokú iskolát;
- a társadalmi mobilitás leírt változásaiban nagy szerepet játszott az oktatás demokratizálása, a középiskolák és felsőfokú iskolák megnyitása a munkások és parasztok gyermekei előtt; a társadalmi mobilitás, különösen a vezető és értelmiségi rétegbe irányuló mobilitás befolyásolható többek között az oktatási rendszeren keresztül.

Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedben a tömeges társadalmi mobilitás összvolumene lényegében nem változott. Ez azonban úgy történt, hogy a társadalmi munkamegosztás "középső" fokozatában - segédmunkásból betanított és szakmunkássá, szakmunkásból alsó és középvezetővé, betanított munkásból irodai dolgozóvá - nőtt a mobilitás, a társadalmi munkamegosztás széllein azonban csökkent, tehát nőtt a segédmunkásság és az értelmiség újratermelődése. Ezt a foglalkozási szerkezet lezajlott makroszintű átalakulása, az értelmiség növekedésének lelassulása és a mezőgazdasági munkaerőtartalék kimerülése okozta elsősorban.

A következő húsz évben a társadalmi munkamegosztás szélein az immobilitás várhatóan tovább növekszik. Ezt csak az oktatás struktúrájának átalakításával és a továbbtanulási arányok, különösen a felsőfokon továbbtanulók arányának megemelésével lehetne ellensúlyozni. A segédmunkásság fokozódó újratermelődése elsősorban azzal függ össze,

hogy ma már szinte csak a hátrányos helyzetű családokból kikerülők válnak segédmunkássá. Ha itt figyelembe vesszük, hogy a gazdasági fejlődés lelassulása különben is a hátrányos helyzetűek fokozódó lemaradásával járhat együtt, akkor a 2000-ig szóló társadalmi prognózisban az egyik legfontosabb tényezőként kell azt a veszélyt előrejeleznünk, hogy a társadalom egészétől elkülönülve kirajzolódik egy hátrányos helyzetű, és várhatóan újratermelődő réteg.

Mivel a felszabadulás utáni első három évtizedben a társadalmi mobilitás megnövekedésének fő alapjai a gazdasági átalakuláson nyugvó strukturális változások voltak, vizsgáljuk meg először, hogy a 2000-ig várható strukturális változások milyen társadalmi mobilitási folyamatokat tesznek lehetővé, illetve hívhatnak életre.

Ha előre vetítjük az 1973-ban megfigyelt nemzedékek közötti mobilitási arányokat (azzal a nyilván nem egészen reális feltevéssel élve, hogy az 1973-ban aktív férfiaknak egy-egy fia és leánya fogja 2000-ben az aktív népességet alkotni), akkor azt látjuk, hogy a kilépési társadalmi mobilitási arányszámok változatlan fennmaradása esetén 2000-ben olyan társadalmi szerkezet alakulna ki, amely nagyjából megfelel a munkaerő előrebecsléseknek: 2000-ben 8 % vezető és értelmiségi, 25 % egyszerű szellemi foglalkozású, 23 % szakmunkás, 24 % betanított és segédmunkás lesz, a munkaerő 19 %-a fog a mezőgazdaságban dolgozni (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági foglalkozásokban) és 1 % marad kisárutermelő. Ennél inkább nagyobb, mint kisebb strukturális változásokra számíthatunk 2000-ig, főképpen a mezőgazdaságból való kiáramlás vonatkozásában. A jelenlegi kilépési mobilitási arányszámok tehát fennmaradhatnak a várható strukturális változások feltételei között.

Ilyen körülmények között is megnő azonban a cirkuláris mobilitás és csökken a strukturális mobilitás. A vezető és értelmiségi réteg növekedése következtében megnő az onnan kikerülők, továbbá a szellemi rétegek megnövekedése következtében megnő az azokból a fizikai rétegekbe (elsősorban a szakmunkások közé) átlépők aránya az összes mobilitáson belül, végül a nagyobb nem-mezőgazdasági munkásságból számszerűen többen lépnek át a mezőgazdaságba. A cirkuláris mobilitás volumene tehát egyszerűen a strukturális változások következtében is megnőhet.

Ugyanezen strukturális változások azonban abban is megnyilvánulnak, hogy változatlan kilépési mobilitási arányszámok fennmaradása esetén megnő a szellemi családok leszármazottainak aránya és csökken a mezőgazdasági származásúaké a vezető és értelmiségi rétegen belül; csökken a mezőgazdasági származásúak és nő a szellemi szár-

mazásúak aránya a nem mezőgazdasági munkásságon belül, végül megnő a nem mezőgazdasági munkásszármazásúak aránya a mezőgazdaságban dolgozók között.

A társadalmi osztályok és rétegek származás szerinti összetételének ezek a változásai befolyásolni fogják a magyar társadalom egyes jellemzőit:

- a munkásszármazásúak arányának megnövekedése a mezőgazdaságban dolgozók között még inkább el fogja mosni a munkásság és parasztság közötti különbségeket, még közelebb fogja hozni a mezőgazdaságban dolgozók életmódját, gondolkodását a nem-mezőgazdasági munkássághoz;
- a többgenerációs munkáscsaládok arányának megnövekedése a nem-mezőgazdasági munkásságban hozzájárul az egyneműbb munkás életmód és kultúra kialakulásához, növelheti a munkásöntudatot a munkásság egészében;
- a többgenerációs értelmiségi családok arányának megnövekedése a vezetők és értelmiségiek között e rétegeknek a fizikai rétegektől való elkülönülésével járhat.

Az előzőekben leírt jövőbeni mobilitási viszonyok az 1973-ban megfigyelt kilépési mobilitási arányszámok változatlan fennmaradásának feltevésén alapulnak. Nem szükséges, hogy a mobilitás tényleg így fejlődjék. Elképzelhetők annak spontán változásai, és bizonyos, hogy befolyásolni lehet a mobilitás alakulását tudatos társadalompolitikai eszközökkel is. Vizsgáljuk meg, hogy milyen spontán változások fordulhatnak elő és milyen társadalompolitikai beavatkozások képzelhetők el, illetve kívánatosak.

A nem-mezőgazdasági munkásság és a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak rétege közötti mindkét irányú mobilitás valószínűleg a jelzettnél még intenzívebben fog nőni, részben, mert ezt a tendenciát meg lehetett a közelmúltban is figyelni, részben pedig, mert a mezőgazdasági munka körülményei és követelményei egyre közelebb fognak kerülni az ipari munkához. Elősegíthető társadalompolitikai eszközökkel is olyan módon, hogy a ma még viszonylag elmaradt kisebb mezőgazdasági-községi területek közlekedési viszonyait, az itt lakóknak az oktatási intézményekhez való hozzájutását, általában az életkörülményeiket javítjuk.

- Elképzelhető, hogy a szakmunkás keresetek növekedésével és az egyszerű szellemi foglalkozásokban elért keresetek viszonylagos visszaesésével párhuzamosan a fent jelzettnél is erősebben fog nőni a szellemi foglalkozásúak aránya

a munkások, elsősorban a szakmunkások között. Ez abból adódóan, hogy a szellemi családoknak azok a gyermekei (elsősorban fiúgyermekei) akik nem jutnak be felsőfokú iskolákba, az egyszerű szellemi foglalkozások helyett inkább a szakmunkás pályákat választják. Ilyen tendenciát a legfiatalabb nemzedéknél már 1973-ban megfigyeltünk. A kifejezetten szellemi jellegű munkát igénylő és "fehérgalléros" munkakörülmények között dolgozó szakmák további terjedése erősítheti ezt a tendenciát. A szakmunkásképzés színvonalának emelésével, körülményeinek javításával, s különösen a szakmunkásiskolák iskolarendszeren belüli helyzetének megváltoztatásával, körülményeinek javításával, elő is lehet segíteni ennek a tendenciának erősítését.

- A várható mobilitási folyamatok legproblematicusabb pontja a vezető és értelmiségi réteg mobilitása. Bizonytalan a spontán változási tendenciák előrebecslése: ugyanúgy elképzelhető a vezetők és értelmiségiek gyermekeinek növekvő és a munkások-parasztok gyermekeinek kisebb beáramlása, mint ennek megfordítottja: az értelmiségi önreprodukció kismértékű csökkenése és a munkás-paraszt származásúak fokozott beáramlása. A más országokban végzett társadalmi mobilitás vizsgálatoknál mindkét tendenciára látunk példát. Nem látszik tehát törvényszerű tendencia sem a vezető és értelmiségi réteg zártabbá, sem nyitottabbá válása irányában.

Fokozza a prognózis bizonytalanságát a nők fokozódó beáramlása a felsőfokú tanintézetekbe és ezen keresztül a vezető és értelmiségi rétegbe. Ez alapvetően igen pozitív folyamat, mert a nemek közötti egyenlőség irányba tett lényeges lépést jelent. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal is, hogy ha az értelmiségi családok leányai közül többen kerülnek az értelmiségbe (és ezzel párhuzamosan nem csökken az értelmiségi családok fiainak beáramlása, amire nincs réális kilátás), akkor ezáltal a munkás és paraszt származásúak aránya szükségképpen visszaszorul. Még problematikusabbak azok a társadalompolitikai és oktatáspolitikai eszközök, amelyekkel elő lehetne segíteni a munkás és paraszt családok gyermekeinek nagyobb fokú beáramlását a felsőfokú iskolákba és az értelmiségbe. Az 1950-es években alkalmazott származás szerinti megkötések, létszámkorlátozások nem váltak be, mert végeredményben - a mobilitás felvételek eredményei szerint - meglehetősen kevésbé befolyásolták az értelmiség származás szerinti összetételét.

Viszont a kollégiumok fejlesztése, a hallgatóknak adott ösztöndíjak, és az olyan kevésbé látványos, de nem kevésbé hatékony eszközök, mint a pedagógusok fokozott

odafigyelése, a munkás és paraszt származású gyermekekkel való intenzívebb foglalkozás, tanácsadás, irányítás, elősegíthetik a munkás és paraszt származású gyermekek középfokú és felsőfokú továbbtanulását. Érdemes lenne az annak idején a mobilitást eredményesen támogató népi kollégiumok nevelési tapasztalatait tanulmányozni és alkalmazni.

Az esély egyenlőtlenség csökkentése irányában hat a különböző fajta településeken (a fővárosban, a többi városokban, a falvakban), országrészekben, városrészekben (központi és peremkerületekben) lévő iskolák felszereltségének és oktatási színvonalának kiegyenlítése. Nyilvánvalóan hátrányban vannak például azok a falusi gyermekek, akik osztatlan formában kapják az általános iskola alsó tagozatában az oktatást. Lényeges az új közép- és felsőfokú tanintézetek telepítése is. A tanulók, illetve hallgatók ugyanis elég nagy részben az adott településből vagy annak környékéről kerülnek ki. Végül elősegítené a társadalmi nyitottság növelését az oktatási rendszer szerkezetének olyan továbbfejlesztése, amely időben megnyújtaná az alapfokú vagy általános oktatást. Az esti és a levelező oktatás a múltban az életpálya módosításának - és ezzel a pályájukat fizikai munkakörben kezdők előrelépésének - fontos eszköze volt, ezért a mobilitásnak lényeges csatornája volt és lehet a jövőben.

Végül minden olyan eszköz, amely a fiatalok életpálya kezdetét könnyíti (a lakáshozjutást segíti, az induló költségeket, terheket enyhíti) és amely általánosságban a jövedelmi-kulturális különbségek mérsékelése irányában hat, segíti elő a leghatékonyabban a társadalom nyitottságának növelését, mert a különböző társadalmi helyzetű családok gyermekeinek induló feltételeit egyenlőbbé teszi.

Az előrejelzés a társadalmi-foglalkozási szerkezet változatlan kategóriákban való újratermelődésében gondolkodik és az e kategóriák közötti mozgásokat vizsgálja. Ezen indokolt megközelítés mellett jeleznünk kell, hogy a társadalmi szerkezetben lejárló változások az egyes társadalmi kategóriákat és a közöttük levő társadalmi távolságot is lényegesen módosítja. Mivel tudjuk, hogy napjainkban már az egylépcsős mobilitás dominál, ezért ha két réteg között igen nagy a kétirányi mobilitás, akkor feltételezhetjük - különösen ha ezt más adatok is alátámasztják -, hogy ezen rétegek közötti társadalmi távolság nagyon lecsökkent, esetleg nem is tekinthetők két rétegnek. Másfelől egyes társadalmi-foglalkozási csoportok (pl. szakmunkásság, értelmiség) belső rétegződése olyan nagyfokúvá válhat, hogy őket társadalmi helyzetük szerint több rétegnek kellene tekinteni és a közöttük levő mozgást is társadalmi mobilitásként értelmezni. Pl. egy szakmunkás apa lánya irodai dolgozó lesz és szakmunkáshoz megy férjhez, vagy egy szakmunkás képzettségű tsz-tag fiából szakmunkás lesz, az kevésbé tekinthető

mobilitásnak, mint ha a tanító fiából orvos, vagy a lakatos fiából szolgáltatásban dolgozó tv műszerész válik.

Ebből következően a mobilitást prognosztizálva a társadalmi szerkezet változásait is jobban figyelembe kellene vennünk. Egy ilyen részletes prognózis azonban jelenleg - a tudományos feltártság adott szintje és módszertani okok miatt - nem adható meg, de a problémát feltétlenül jelezni kell.

Több kutatási eredmény mutat arra, hogy a magyar társadalom szerkezetében jelentős státus-inkonzisztenciák vannak és a társadalmi-foglalkozási csoport bár döntő, de nem egyetlen meghatározója a társadalmi helynek. Ezért a mobilitás prognosztizálásakor az anyagi életkörülményekben, a kulturális színvonalban, a hatalmi-részvételi-érdekképviseleti pozícióban való emelkedéseket és süllyedéseket is figyelembe kellene vennünk.

Ennek részletes elemzésére jelenleg szintén nincs mód, de annyi jelezhető, hogy az előnyöket, illetve hátrányokat halmozó rétegek várható újratermelődése mellett a népesség többségének tényleges helyzetét státus-inkonzisztenciák és ezen inkonzisztens státusok közötti mozgások is jellemzik. Feltételezhető, hogy a következő húsz évben ezek az inkonzisztenciák nem csökkennek, hanem inkább növekszenek. Ebből következően a tényleges cirkulációs mobilitás mértéke - a középső szférában - nagyobb lehet, mint azt a foglalkozási mobilitásra alapozódó előrejelzések alapján várhatjuk.

4. A munkakörülmények helyzete, fejlesztésének feltételei

A munka gépesítettségét, automatizáltságát jellemzi, hogy 1977-ben a minisztériumi iparban a fizikai dolgozók közel fele végzett kézi munkát. A létszám mintegy egynegyedénél a géppel, illetve a gépen végzett munka ellenére uralkodó a kézi elem. Ténylegesen gépesített a fizikai dolgozók 27 százalékának munkája, ebből 4 százalék az automatizált munka.

Az alaptervékenységen foglalkoztatottak között majdnem kétszer akkora a túlnyomórészt gépesített munkát végzők aránya, mint a kiegészítő tevékenységet ellátók, anyagmozgatók, szállítók, raktározók stb. között. Az anyagmozgatás területén az utóbbi években történt gyorsütemű gépesítés ellenére is jelentős az elmaradás.

A gépesítettség előnyeit kedvezőtlenül befolyásolja az a tény, hogy a gépek egy-

része nem felel meg az ergonómia követelményeinek, és a munkavédelmi előírásoknak sem, holott megfelelő munkavédelmi minősítés nélkül nem lenne szabad termelő berendezéseket működtetni.

A gépesítés nem mindig eredményez fizikailag, idegileg könnyebb munkát. A gépek esetenként a dolgozóra káros környezetben működnek. Az eddig megvalósított gépesítés elsősorban az emberi izomerőt próbálta helyettesíteni, s a többi munkakörülményi tényezőt nem megfelelően vették számításba. Emiatt a gépesítés, a technológia változtatása gyakran együttjárt a zaj, a vibráció, a hőártalom stb. fokozódásával.

A munkavégzés fizikai körülményei a népgazdaság azon területein a legnehezebbek, ahol az ember viszonylag nagymértékben van kitéve a természet viszontagságainak, és ahol a fizikai erőt mindaddig nem lehetett kielégítően helyettesíteni gépiesítéssel (építőipar, vízgazdálkodás, mezőgazdaság, erdőgazdálkodás).

A fizikai dolgozók 43 százaléka végez nehéz fizikai munkát és/vagy dolgozik kedvezőtlen feltételek között, 28 %-a van kitéve különböző fizikai ártalmaknak (hő, por, zaj), további 15 %-a pedig ezen túlmenően nagy fizikai erő kifejtésre kényszerül többféle ártalom egyidejű előfordulása mellett.

A munkakörülmények a népgazdasági ágak és a foglalkozások szerint különbözőek, de ezeken belül - a besorolások tanúsága szerint - a nők munkakörülményei jobbak. A két nem munkakörülményei között mutatkozó különbségek ott jelentősebbek, ahol a munkakörülmények az átlagosnál rosszabbak.

A nők munkája nem minden összehasonlításban minősíthető könnyebbnek. A mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban foglalkoztatott nők például - a munka nehézségi foka alapján végzett besorolás szerint - átlagosan nehezebb munkát végeznek, mint az iparban foglalkoztatott férfiak.

A munkakörülmények a szakképzettség színvonala szerint is különböznek egymástól. A szakképzett dolgozók munkakörülményei általában jobbak, mint a szakképzetleneké. Az idősebb dolgozók munkája átlagosan nehezebb a fiatalokénál, mert átlagosan alacsonyabb szakképzettséggel rendelkeznek, mint a fiatalok, és magasabb arányban dolgoznak a kedvezőtlen körülményű szakmákban.

A nem fizikai dolgozók munkakörülményei átlagosan lényegesen kedvezőbbek a fizikai dolgozókéénál. Egyes munkaterületeken, foglalkozásokban azonban a fizikaiakéhoz

hasonló környezeti feltételek között végzik a munkájukat. Számottevő azoknak a foglalkozásoknak a köre is, amelyek egészségi ártalmaknak kitettek. Egyes nem fizikai munkakörökben jelentős a monotonitásból adódó, másokban a megfeszített szellemi tevékenységgel együttjáró idegi igénybevétel.

A dolgozók idegi, szellemi igénybevételét nagymértékben befolyásolja a munka tartalma, a munkaszervezet jellemzői, a tevékenység váltásának gyakorisága. Függetlenül a termelés gépesítési fokától az azonos fajta termékből kevesebbet gyártó, a gyártmányokat gyakrabban váltogató munkakörök a változatosabbak, általában a nagyobb szakértelmet igénylők. A gyártásszervezési módok közül a kevésbé részeire tördelt munkafolyamatok, a rugalmas tevékenységcserét lehetővé tevő változatok biztosítják a kevésbé monoton munkavégzést.

Az utóbbi tíz évben csökkent a dolgozók többségének heti kötelező munkaideje. A népgazdaság egyes területein, ahol az alaptevékenység időigénye speciális és kötött (a mezőgazdasági, erdőgazdálkodási, valamint szállítási, hírközlési foglalkozások) a tényleges munkaidő a törvényes munkaidő csökkentése ellenére alig lett rövidebb.

A nehezebb munkakörülmények között dolgozók többnyire nagyobb arányban jutnak hosszabb összefüggő pihenőidőhöz, munkaidejük hossza azonban - az egészségre ártalmas munkakörben dolgozók kivételével - nem rövidebb az átlagnál. A heti 44 órát dolgozók aránya a munka nehézségi fokának növekedésével csökken, és nő a 44 óránál kevesebb órát teljesítő dolgozóké. Helyenként azonban a nehéz munkát végzők körében is előfordul heti 44 óránál hosszabb munkaidő.

A fárasztó és terhes munkákon egyaránt előfordulnak kedvező és kedvezőtlen munkaidő és munkarend kombinációk. Összességében úgy tűnik, hogy - bár mutatkoznak bizonyos törekvések az olyan szervezési megoldásokra, amelyek a nagyobb terhelést előnyösebb munkarend-munkaidőhossz kombinációkkal törekszenek ellensúlyozni - rosszabb munkakörülményeket a kedvezőbb munkaidő számottevően nem enyhíti.

A munkavégzés környezetébe tartoznak a munkahelyen megtalálható olyan tárgyi feltételek, mint a fűtés, világítás, az öltöző, mosdó stb. E feltételek javításában jelentős eredmények születtek. Az új gazdasági egységek építésénél nagy gondot fordítottak megfelelő szociális létesítmények biztosítására, az üzemcsarnokok, irodák állagának megőrzésére. A régi építésű és nem rekonstruált vállalatoknál azonban igen leromlott állapotok is tapasztalhatók.

A változó munkahelyeken és a szétszórta telephelyen dolgozók (pl. a kiskereskedelmi dolgozók) esetében nem biztosított az alapvető szociális létesítményekkel való ellátás. A közlekedési vállalatok által fenntartott átmeneti szállásokon, pihenőhelyeken igen kedvezőtlen állapotok uralkodnak. A munkavégzés környezeti feltételei közül a legtöbb megoldatlan probléma a munkahelyek rossz megvilágításával kapcsolatos. A fényerősség általában nem éri el a minimálisan szükséges értékeket sem.

A munkatársak közötti kapcsolatok kulturáltságára nincsenek általánosítható tapasztalatok. A hétköznapi viselkedési kultúrájának alacsony színvonala mind a munkahelyen, mind azon kívül rontja az emberek közérzetét, ideges, rossz légkörhöz vezet.

A vállalatoknál végzett szociálpszichológiai vizsgálatok eredményei alapján azokon a helyeken sem szervezték át úgy a munkacsoportokat, hogy az egymással szívesen dolgozó, a személyiségjegyek alapján egymást jól elviselő emberek kerüljenek egy munkacsoportba, ahol erre egyébként a technológia lehetőséget adott volna. A munkaszervezésnél az együtt dolgozó emberek személyiségjegyek alapján előrejelezhető, pszichológiai értelemben vett összeférhetőségét kisebb mértékben veszi figyelembe, mint amekkora jelentősége ennek a valóságban van.

A jövőben is gyártási eljárások változása határozza meg alapvetően a munkakörülmények alakulását, ezért az új beruházásoknál és a rekonstrukcióknál a műszaki, a gazdasági szempontok mellett a munkakörülményekkel kapcsolatos következményeket is érvényesíteni kell.

A technológia számottevő változtatása általában igen költséges. Az erre fordítható eszközök középtávon a korábbiaknál lényegesen mérsékeltebben növelhetők. Várhatóan hosszú távon is korlátozottak lesznek a lehetőségek, a munkakörülményeknek a technológia átalakítása útján való javítására. Ezért a technológiából adódó kedvezőtlen munkakörülmények javítására csak a népgazdaság egyes területein lehet számítani.

A gyártási módszerekből származó ártalmak nemcsak azért nem küszöbölhetők ki teljes mértékben, mert a rendelkezésre álló, e célra fordítható anyagi erőforrások szűkösek, hanem azért sem, mert a világon ma ismeretes legfejlettebbeknek számító technológiák és szervezési eljárások sem mentesek a dolgozókra gyakorolt ártalmaktól. Ezért hosszú távon is arra kell számítani, hogy csökken a nehéz fizikai munka aránya, a dolgozókat érő ártalmak fajtái változnak. (Nő a zaj, a vibráció, a sugárveszély és a vegyi anyagok okozta károsodás, a monotonitásból és hasonló sajátosságokból adódó pszichikus ártalmak.)

A munkavégzés környezeti feltételeiben azonban lényeges javulást lehet elérni, amennyiben a gazdasági és társadalmi vezetők, valamint a dolgozók erre a korábbinál nagyobb gondot fordítanak. A környezeti feltételek javításának költségigénye lényegesen alacsonyabb, mint a technológia változtatásáé, s adott gyártási eljárás megtartása mellett is lehetővé teszi a dolgozók közérzetének, a munkavégzés objektív feltételeinek javítását.

A dolgozóknak a munkakörülményekkel kapcsolatos igényei kor, nem, iskolai végzettség stb. szerint meglehetősen eltérnek egymástól. E sokrétűség feltehetőleg fennmarad az ezredfordulóig. Mindezek mellett azonban az várható, hogy eltérő mértékben ugyan, de gyorsabb ütemben növekednek majd a munkakörülményekkel kapcsolatos igények, mint azt a technikai színvonal, a környezeti feltételek, a kulturált munkahelyi, emberi kapcsolatok színvonalának javulása ki tudná elégíteni.

A munkahelyi közérzet javítása az elkövetkező hosszú távú időszakban igényli a munkahelyi, személyközi és csoport kapcsolatok tudatos alakítását, azonban ennek ma még elemi feltételei is hiányoznak. Célként meg kellene fogalmazni, hogy épüljön be az oktatási rendszerbe a mainál szélesebbkörűen a viselkedéstudományok és más, az emberi kapcsolatok gördülékenyebb szervezését elősegítő ismeretek oktatása.

A kedvezőtlen munkakörülményeknek az egészségi állapotra és a dolgozók közérzetére gyakorolt negatív hatását számottevően mérsékelheti a munkarend átalakítása, az ötnapos munkahét bevezetése és a munkaidő további csökkentése. Hosszabb távon a kedvezőtlen körülményekkel járó tevékenységi körök munkaerővel való ellátása szükségessé teszi ilyen területeken a szabadidő kedvezmények fokozását. Ezek a lépések mérsékeltebb költségkihatással járnak mint a technológia fejlesztése és a termelékenység alakulása szempontjából is előnyösek.

Összefoglalva a munkakörülmények jövőbeni alakulására azt valószínűsíthetjük, hogy azok a népgazdaság egészére vonatkoztatva átlagosan javulni fognak és a munkakörülményeket jellemző heterogenitás várhatóan kissé csökken.

Az ezredfordulóig a munkakörülményeket meghatározó technológiai folyamatok, szervezési eljárások, környezeti tényezők ma már fellelhetők a fejlett tőkésországokban. Ez módot nyújt arra, hogy új eljárások bevezetése előtt annak a munkakörülményekre gyakorolt előnyeit és hátrányait tanulmányozni lehessen, s a szükséges megelőző intézkedések érvényesíthetők legyenek.

5. Az életmód múltbeli és jövőben várható alakulása

Az életmód alakulásában az elmúlt másfél évtized alatt a legfontosabb változások a következőkben foglalhatók össze.

A magyar lakosság életmódja az elmúlt évtizedekben gyökeresen megváltozott. E változások alapja a gazdasági viszonyok, a gazdasági struktúra átalakulása és a társadalmi struktúra elsősorban ezen alapuló forradalmi változása volt. Az életmód változása a lakosság minden rétegét érintette, legnagyobb mértékben azonban a falusi lakosság életmódja változott. A tulajdonviszonyok átalakulása, a megváltozott munkakörülmények, az anyagi helyzet gyors javulása, a kulturális szint növekedése, a falu korábbi zártságának megszűnése, illetve jelentős csökkenése, az új falusi szakértelmiség létrejötte, a tradicionális normák és értékek széttöredezése és elavulása történelmileg rendkívül rövid idő alatt teremtett gyökeresen más feltételeket a falvakban élők életmódjának alakulása számára jelentősen csökkentve a város és falu közötti örökölten nagy különbségeket is.

Az egyik legfontosabb változás a munkavégzés gépesítésének előrehaladásában következett be. Jelentős változások zajlottak le az iparban és építőiparban, de a leglátványosabb átalakulás a mezőgazdasági nagyüzemekben ment végbe. A hatvanas évek vége óta fokozatosan meghonosodó ipari termelési rendszerek új típusú munkára állították át a parasztságot, amely véget vetett a hagyományos paraszti életmódnak. Ugyanakkor problémaként jelentkezett, hogy az új típusú munkavégzéssel sokszor kevesebb alkotói élményben volt része a dolgozóknak. Figyelemre méltó és nem elhanyagolható 15-20 százalékos kisebbségről lehetett megállapítani, hogy elégedetlen munkájával, mert az nem támaszt vele szemben komoly igényt. A dolgozók nagy része kifogásolta munkájának szervezetlenségét, az ebből adódó várakozásokat, állást, majd a kapkodó, túlfeszített rohammunkát.

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején került sor a kéthetenkénti szabad szombatok bevezetésére. Ezzel elvben több időt biztosítottak a dolgozók pihenésére, művelődésére, képességeik más irányú fejlesztésére. Az időmérleg vizsgálatok azonban azt mutatták, hogy tényleges munkavégzés igénybe vette a szabad szombatok nagy részét is; a dolgozók jelentős része a szabadidőt további munkavállalásra, azaz jövedelme növelésére használta fel. A legnagyobb mértékű többletmunkát a kisegítő gazdasággal rendelkezők végzik, de számottevő túlmunka mutatkozik az egyéb területeken fizikai munkát végzőknél és a szellemi dolgozóknál is.

A magyar életmód gazdagodásában a leglátványosabb előrehaladás a fogyasztás területén mutatkozott az utolsó másfél-két évtizedben. A lakosság nagyobb részének jövedelmében megjelent, a magas jövedelmekben pedig jelentőssé vált a diszponibilis jövedelemhányad és olyan fogyasztási javak váltak általánossá, amelyek a hatvanas évek elején még csak egészen kevesek számára voltak elérhetőek. A szükségleti színvonal és a termelőerők jelenlegi fejlettsége mellett, kielégítésének lehetőségei között viszonylag jelentős különbséget ellentmondásossá teszi az, hogy miközben nem kielégítettek és csak hosszabb távon elégíthetők ki, egyes alapvető szükségletek növekvő nagyságú társadalmi csoportok számára léteznek a magasabbrendű szükségletek kielégítésének sokoldalú lehetősége. Ugyanakkor a lakosság jelentős hányadának jövedelme lemaradt és nem elégséges ahhoz, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettség jelenlegi szintje mellett alapvetőnek tekintett fogyasztást biztosítsa. Ez a csoport nagyrészt öregekből áll, de a demográfiai tényezők mellett a szakképzettség hiánya, az általános műveletlenség, a lakóhely kiesése a fejlődés útjából és nem utolsó sorban a lakáshelyzet megoldatlansága is hátrányos körülményeket teremt.

A kutatások egybehangzó eredménye, hogy a mai magyar társadalomban az életmód egyik legfontosabb differenciáló tényezője a lakás. A lakásállomány mennyiségében, összetételében és színvonalában bekövetkezett tényleges fejlődés ellenére a jelenlegi helyzetet mégis az jellemzi, hogy a szükségletek kielégítésére még mindig nem áll rendelkezésre elég lakás és a nem megfelelő lakáskörülmények, a lakás megszerzésének, majd a lakás változtatásának, cseréjének nehézségei a szocialista életmód elterjedésének legfőbb hátráltatójaként tekinthetők. Ha azt nézzük, hogy az életciklus során az emberek mekkora hányadának okoz hosszabb időn át súlyos gondot az önálló lakás hiánya, vagy nem megfelelő volta, akkor a népesség nagyobb része ide sorolható.

Vitathatatlan eredmények születtek az elmúlt két évtizedben az infrastruktúra fejlesztése terén is, mégis egészében véve a termelési struktúrához viszonyítva az infrastruktúra lemaradt és ez nehézséget okoz az életmód alakulásában. A legszembeszökőbb a zavar az egészségügyi ellátás terén, ahol éles ellentmondás van a mindenki számára jogként elismert kezelés és ápolás és az ennek alapján jelentkező igények és lehetőségek között. Tulajdonképpen a "hiánygazdálkodás" egyes következményei fejeződnek ki az egészségügyi hálózat fejlődésének lemaradásában. Ennek negatív hatásaival párosul a lakosság alacsony egészségügyi kultúrája és végsősoron nagyrészt az életmódra visszavezethető kedvezőtlen egészségügyi állapota. Az infrastruktúra hiányosságainak súlyos következménye, hogy a szűkös, vagy szakadozott ellátás korrupciós jelenségeket szül. E jelenséggel a lakosság legnagyobb hányada az egészségügyi ellátásban találkozik.

Az életmód további fejlesztésének központi célja adott: a szocialista életmód kibontakoztatása és elterjesztése. Ennek elemeit a szocialista társadalomban végbeménő társadalmi-gazdasági folyamatok hozzák létre, de nem automatikusan. Szükség van tudatos alakító cselekvésre, amely a szocialista értékeket és célokat tartja szem előtt és az ezeknek megfelelő normákon munkálkodik.

A szocialista életmód fejlesztése érdekében teendő lépések nem tervezhetők meg az 1980-as évtized nagyobb részét várhatóan jellemző gazdasági helyzet nyújtotta lehetőségek figyelembevételével nélkül, de baj lenne ha a gazdasági feladatok szorítása akár csak átmenetileg is feledtetné távlati céljaikat, így a szocialista életmód előmozdításának fontosságát. Annál kevésbé lenne elfogadható az utóbbi elhanyagolása, mert a szocialista életmód nem egyszerű következménye a gazdasági fejlődésnek, hanem egyik feltétele, összetevője is.

A gazdasági fejlődés szempontjából kulcskérdés a munka termelékenységének emelése, de alapvető a szocialista életmód alakítása szempontjából is. Lényeges változásokra van szükség a dolgozók nagy részénél, a munkához való viszonyukban de ez nem érhető el úgy, hogy csak a tudati szférára próbálunk hatni. Elsősorban szervezést kell javítani és megfelelő munkakörülményeket kell teremteni az életmóddal kapcsolatos célok megvalósításához.

A gazdasági élet várható alakulása miatt is még hosszú időn át számolni kell azzal, hogy a dolgozók jelentős hányada szabadidejének egy részét kereső tevékenységgel tölti el.

Az elkövetkező évtizedekben sem számolódna fel azok a hátrányok automatikusan, amelyek egyes csoportokat lakóhelyük területi elhelyezkedése miatt sújtanak. Ezek fokozott gondot igényelnek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a településstruktúra megváltoztatása hosszú idő alatt megy végbe és nem kizárt, hogy a mai napon a gazdaságosságot eldöntő adottságok holnap már más értelmet nyernek. Nem lehet ezért kizárólagos szerepet biztosítani a mai gazdaságosnak vélt szempontoknak a települések fejlesztését kialakítandó preferenciák eldöntésében.

Egyik legfontosabb életmód alakítási feladat a lakáshiány felszámolása. A fogyasztás terén pedig a legfőbb feladat a hátrányos helyzetben lévő csoportok lemaradásának csökkentése, újratermelődésének korlátozása.

Az infrastruktúra területén az egészségügy fejlesztése a legégetőbb feladat.

A szocialista életmód alakulása szakadatlan folyamat, melyben minden jelentősebb politikai, gazdasági változás lényeges módosulásokat okozhat. Éppen ezért nehéz az életmód fejlődését hosszú távon előre kijelölni; az életmód alakítását szolgáló politikának folyamatos megfigyelésekre támaszkodva kell a célokat követnie és a célok elérését szolgáló eszközöket módosítania.

6. A munkavégzés és szabadidő hatása a társadalom egyes rétegeinek életmódjára

Az 1976-77. évi KSH időmérleg felvétel eredményei jó képet adnak a magyar társadalom társadalmi rétegeinek, demográfiai csoportjainak életmódjáról. Mivel az életmód viszonylag lassan változik, feltételezhetjük, hogy a néhány évvel ezelőtti kép is érvényes. Nehézebb helyzetben vagyunk, ha az időmérleg alakulását prognosztizálni akarjuk. Elvileg négy lehetséges módszert alkalmazhatunk az időmérleg alapján végzett prognosztizáláshoz:

- összehasonlítjuk a különböző korosztályok életmódját 1967-77-ben és feltételezzük, hogy a fiatalabb korosztályokban - az idősebbekhez képest - megfigyelt változások a jövőt jelzik előre; ennek a módszernek lényeges hiányossága, hogy a fiataloknál megfigyelt jellegzetességek egyrésze jelezheti a jövőben várható változásokat, másik részük viszont egyszerűen életkori sajátosság, és e kétféle hatást nehéz különválasztani;
- összehasonlíthatjuk a különböző társadalmi csoportok, iskolai végzettségi kategóriák időmérlegét 1976-1977-ben és feltételezhetjük, hogy a magasabb iskolai végzettségűek életmódja, illetve a jövőben növekvő létszámú kategóriák életmódja felé fog az időmérleg 2000-ig eltolódni az iskolai végzettség emelkedésével, illetve a társadalmi-foglalkozási szerkezet átalakulásával párhuzamosan;
- az 1963-as időmérleg vizsgálat alapján - elismerve a módszertani problémákat (a két felvétel nem azonos időszakokra vonatkozik, nem teljesen azonosak a társadalmi kategóriák és a tevékenység-kategóriák) - kikövetkeztethetjük az elmúlt 14 év változási tendenciáit; a tendenciákat azonban nem vetíthetjük előre mechanikusan, mert az életmód alakulását számos tényező, közöttük a gazdaságpolitika és társadalompolitika befolyásolja;
- felhasználjuk a nemzetközi időmérleg összehasonlítások eredményeit és feltételezzük, hogy a magyar társadalom életmódja a jövőben abba az irányba fog változni, amelyen életmódot a nálunk fejlettebb országokban a közelmúltban ténylegesen megfigyeltek; itt azonban problémát okoz, hogy az életmód nem független a társadalmi rendszertől, ezért a tőkés társadalmakban megfigyelt életmód nem szükségképpen tekinthető a mi jövőnknek, és a nálunk gazdasági értelemben lényegesen fejlettebb szocialista társadalom, az NDK és Csehszlovákia, életmódja sem szükségképpen lesz a magyar társadalom életmódjának mintája.

Mind a négy módszer mérlegelt felhasználása javíthatja a magyar társadalom időmérlegének 2000-ig szóló előrebecslését.

A főfoglalkozású munkahelyen eltöltött idő átlaga az 1960-as évek közepén végzett nemzetközi időmérleg felvétel szerint Magyarországon meglehetősen hosszú volt (a felvételben résztvevő országok közül csak Bulgáriában és a Szovjetunióban volt hosszabb). Ebben szerepet játszott részben a magas gazdasági aktivitási arányszám, részben a viszonylag hosszú törvényes munkaidő. A rendelkezésekben meghatározott munkaidő ugyan csökkent a két magyar időmérleg felvétel között eltelt időben (1963-tól 1976/77-ig), de még mindig viszonylag hosszú; ugyanakkor a gazdasági aktivitási arányszámok tovább emelkedtek. Ha a közeljövőben nem tervezzük a törvényes munkaidő csökkenését, csak minden szombat szabaddá tételét, megtartva a jelenlegi heti munkaidőt, ez mindenképpen feszültséget jelent más országoknak nálunk rövidebb munkaidejével összehasonlítva.

Fokozza a munkaidővel kapcsolatos feszültségeket, hogy társadalmi csoportonként erősen eltérő a hosszúsága: az értelmiségnél a legrövidebb és a mezőgazdasági munkát végzőknél (különösen az állatgondozóknál és mezőgazdasági gépkezelőknél) a leghosszabb. A hosszú munkaidő és annak társadalmi differenciái mögött részben a túlórázás áll. Meggondolandó, hogy hosszabb perspektívában nem kellene-e a munkaidő tényleges rövidítése irányában előrelépni.

A munkaidő hosszának problematikus voltát fokozza az a tény, hogy a népesség igen jelentős időt tölt különböző jövedelemkiegészítő munkatevékenységekkel. A jövedelemkiegészítő munkával töltött idő - a legszerényebb becslés szerint is - 28 %-kal megnöveli az összes munkaidőt. Az időmérleg vizsgálat alapján kimutatható jövedelemkiegészítő munkatevékenységeknek túlnyomó része a háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka. Ha azonban a jövedelemkiegészítő munkák közé soroljuk az építési, épületkarbantartási, háztartási, javítási és szerelési, járműjavítási munkákat, akkor azoknak összes volumene a mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munkának körülbelül egyötödével egyenlő. Gyaníthatjuk, hogy ezeket a munkákat részben pénzért végzik, részben egy kölcsönös segítési rendszer ("kaláka") keretében, úgyhogy valójában növelik a jövedelmet. De akkor is jogosult őket a jövedelmet teremtő munkákhoz számítani, ha a saját háztartás részére végezték őket, mert ebben az esetben jelentékeny költségmegtakarítást tettek lehetővé. (Jellemző, hogy a szakmunkások között a leggyakoribb az ilyen munkavégzés.)

A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munka ideje 1963 óta nőtt, 1972-73 óta lényegében nem változott. Jövőbeni tendenciájának előrebecslése igen nehéz. Nemzetközi összehasonlításra alig van lehetőség, mert a háztáji és kisegítő gazdaság

magyar formája magyar specialitás. El lehet mondani, hogy a tőkés országok mezőgazdaságában is tért hódít egy hasonló forma, a részidős mezőgazdaság (a más népgazdasági ágakban végzett munka melletti gazdálkodás). A Szovjetunióban pedig központi erőfeszítések történnék a háztáji gazdálkodás fokozására. Ennek alapján arra következtethetnénk, hogy a mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munka sokáig fennmaradhat.

Viszont a fiatalabb korosztályok lényegesen kisebb arányban vesznek részt és átlagosan rövidebb időt töltenek mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munkával. Ez azonban lehet egyszerűen annak is a következménye, hogy a családalapítás előtt a fiatalok kevésbé szívesen végeznek mellékmunkákat, a családalapítás után, a megnövekedett anyagi gondok következtében, viszont rátérnek a gazdálkodásra, illetve a hosszabb idejű mellékmunkára. A nyugdíjazás után pedig többé-kevésbé természetesen megnyúlik a háztájiban végzett munka ideje.

A gazdaság- és társadalompolitikai intézkedések (adópolitika, a munkaeszközök beszerezhetősége, az értékesítési lehetőségek) valószínűleg a jövőben is ugyanolyan erősen befolyásolni fogják e tevékenységet, mint a múltban. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy kedvező feltételek biztosítása esetén csak lassan fog csökkenni az erre fordított idő a községi népesség arányának várható lassú csökkenésével párhuzamosan. Bizonyos fajta mezőgazdasági tevékenységeknél (pl. a háztáji szarvasmarha tartásnál) a csökkenés sokkal gyorsabb lehet, más tevékenységeknél (hobby-kertészkedés) növekedésre is lehet számítani.

A nem-mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenységek - építő, szerelő, javító munkák - tartama éppen a fiatalabb korosztályokban a legmagasabb, 1963 óta kissé növekedett, és egyes nálunk gazdaságilag fejlettebb országokban (az NSZK-ban) hosszabb mint nálunk. Figyelembe véve a kisebb javító-szolgáltató munkák kínálatának várhatóan nem sokkal csökkenő szűkösségét és költségességük emelkedését, nagyon valószínű, hogy az ilyen tevékenységekre fordított idő inkább növekedni, mint csökkenni fog. Elterjedésüket és hatékonyságukat lényegesen növelni lehetne a megfelelő szerszám és anyag ellátással.

A háztartási munkák tartalma 1963 óta lényegesen csökkent és elosztása némileg demokratikusabbá vált: a férfiak a korábbiánál nagyobb mértékben vesznek részt bennük. Minél fiatalabb és minél magasabb iskolai végzettségű nőket nézünk, annál rövidebb a háztartási munkával töltött idő. Ez összefügg a háztartásuk jobb felszereltségével (ami viszont jobb jövedelmi helyzetük következménye), de emellett a háztartási munkák

szervezésének hatékonyabb voltával és a háztartási munkákkal kapcsolatos felfogás változásával is; a fiatalabb és magasabb iskolai végzettségű férfiak és nők kevésbé tekintik a háztartási munkát a nők természetes tevékenységének, kötelességének, mint az idősebbek.

Elképzeltető azonban a jövőben egy ellentétes tendencia érvényesülése is: a felszabaduló idővel és jobb anyagi lehetőségekkel és nem utolsósorban nagyobb lakással növekedhet a háztartás ellátásával kapcsolatos igény és így a szükséges munkaidő is. Erre utal az a tény, hogy a nálunk gazdaságilag fejlett országok egy részében hosszabb a háztartásra fordított idő, mint nálunk.

A háztartási munkával kapcsolatos tudati tényezők nehezen befolyásolhatók, de a háztartási munka megkönnyítésére viszonylag könnyen lehet intézkedéseket hozni. (Az ilyen munkát könnyítő szolgáltatások kiterjesztése, a kereskedelemben olyan árukinálat létrehozása, amely rövidítheti a háztartási munkát.) Ezeket azért lenne lényeges fontolóra venni, mert a háztartási munka az a "tartalék", amelyből - elsősorban a nők számára - időt lehet felszabadítani a művelődésre, a társas kapcsolatokra, a közösségi tevékenységekre.

A közlekedésre fordított idő elsősorban a munkahelyre való közlekedés ideje Magyarországon más országokhoz viszonyítva is igen hosszú és 1963 óta növekedni látszik. Ez összefügg a munkahely és a lakóhely közötti távolság növekedésével, az ingázás terjedésével. Ez általános nemzetközi tendencia a gazdaságilag fejlett országokban; miközben a munkaidő rövidül, a felszabaduló idő egy részét a hosszabb közlekedési idő foglalja le. Nálunk azonban fokozottabban jelentkezik a közlekedési idő meghosszabbodása, valószínűleg azért, mert egyrészt a személygépkocsi még nem annyira elterjedt, mint más országokban (illetve az úthálózat rosszabb, részben - városokban - kisebb áteresztőképességű), másrészt a tömegközlekedés általában (metro kivételével) lassú.

Arra nem lehet számítani, hogy a munkahely és a lakóhely közötti távolság rövidülni fog a következő évtizedekben. Ezért ha a közlekedési idő hosszabbodásának nagyon negatív tendenciáját lassítani vagy megállítani kívánjuk, akkor a közlekedési viszonyok javítása terén kell lényeges előrelépéseket tenni.

Az eddig tárgyalt tevékenységeket nevezhetjük kötött időnek. (A fogalom nem teljesen pontos, de ezek a tevékenységek mindenképpen kötött időnek minősülnek, míg a

továbbiakban tárgyaltak egyrészénél előfordulhat, hogy egyesek számára inkább kötöttek, mások számára inkább szabadidőseknek minősülnek; pl. a tanulás és a gyermekekkel való foglalkozás.) Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az összes így számított kötött idő társadalmi csoportonként lényegesen eltér. (Az állatgondozó férfiak és az értelmiségi férfiak ideje között a különbség majdnem 3 óra.) A kötött időnek ezek a társadalmi különbségei 1963 óta nőttek. Ezzel a társadalmi különbségeknek, egyenlőtlenségeknek egy lényeges új eleme erősödött meg, amit a jövőben kívánatos lenne mérsékelni.

Az időmérlegnek legrugalmasabban változó része a - nem egészen pontos szóhasználat - szabadidőnek nevezett rész. Ez mutatta az elmúlt időszakban is a legnagyobb változásokat, ez a leginkább eltérő a különböző társadalmakban és ennek prognosztizálása a legbizonytalanabb. Az elmúlt 14 évben ennek az időnek a tartama Magyarországon megnőtt - minden társadalmi csoportban nőtt, de társadalmi csoportonként nagyon eltérő mértékben - és felhasználásának változását egy nagyon határozott tendencia jellemzi: nőtt a televízió műsorainak nézésére fordított idő. Ezzel párhuzamosan minden más "szabadidős" tevékenység előfordulása és időtartama stagnált vagy csökkent. Noha a kiadott könyvek száma és példányszámuk, valamint az időszakai sajtótermékek (újságok, hetilapok, folyóiratok) példányszáma nőtt, az olvasásra fordított idő inkább csökkent, mint nőtt. A mozilátogatás az 1960-as évek eleje óta erősen lecsökkent, az utóbbi években stagnál. A színházlátogatás hasonlóképpen 1960-hoz képest némileg csökkent, azóta többé-kevésbé stagnál. A sportrendezvények látogatottsága csökken. Az aktív sportolásra fordított idő igen csekély. A társas összejövetelekre fordított idő körülbelül azonos az 1960-as évek elejével.

A szabadon felhasználható időn belül a televízió műsorainak nézése minden más tevékenységet háttérbe szorított. Ez részben annak a következménye, hogy ebben az időszakban egyre nagyobb számú háztartás szerzett be tv-készüléket, részben azonban az életmódnak egy határozott változásából is következik, az otthonülő, befeléforduló életforma elterjedéséből.

A jövőre vonatkozóan a nemzetközi összehasonlításból kevés támpontot kapunk. Az 1966 körüli nemzetközi időmérleg vizsgálat idején a nálunk gazdaságilag fejlettebb és akkor televíziós készülékkel teljesebben ellátott országok egyrészében (USA) hosszabb, más részében (Franciaország, NSZK) rövidebb volt a televíziónézésre fordított idő, mint jelenleg Magyarországon. Ugyanakkor, mivel ezekben az országokban több volt a szabadidő, mint ma Magyarországon, a többi szabadidős tevékenységre általában (de

nem minden országban és minden tevékenységre) több időt fordítottak, mint jelenleg Magyarországon.

A magasabb iskolai végzettségű rétegekben és a fiatalabbak körében általában változatosabb a szabadidő felhasználása. Nem a televíziónézésre fordított idő rövidebb, hanem - mivel hosszabb a szabadidő - az egyéb szabadidős tevékenységekre fordított idő hosszabb. Különösen határozottak az ilyen különbségek a könyvolvasás és a testedzés terén. A színházlátogatás is valamivel gyakoribb a fiatalok és a magasabb iskolai végzettségűek között. A mozilátogatás egészen határozott életkor szerinti különbségeket mutat, az iskolai végzettséggel párhuzamosan azonban csak az érettségi szintjéig nő, a felsőfokú végzettségűeknél némileg visszaesik. Nem állítható azonban, hogy a különböző kulturális tevékenységeknek és a testedzésnek ezek a különbségei a jövőt idézik abban az értelemben, hogy az iskolai végzettség emelkedésével (vagy amikor a mai fiatalok idősebbek lesznek) a szabadidő felhasználása változatosabb lesz, nagyobb szerepet kap benne a könyvolvasás, az otthonon kívüli kulturális tevékenység, az aktív sport.

Inkább a következtetés vonható le, hogy megvan a lehetőség egy ilyen életmód kialakítására (különösen ha a kötött idő tartama fokozatosan csökken), de annak tényleges megvalósulása sok különböző tényezőtől fog függeni, így a kínálat minőségétől (pl. a színházi előadások színvonalától kezdve az igénybevétel feltételéig/ pl. a turistaházak létéig és a helyfoglalás lehetőségéig és az árakig). Tehát annak ellenére, hogy az életmód változásai jelentős részben spontán folyamatok, illetve kulturális változásokkal függenek össze, a társadalmi tervezés számára elég széles cselekvési tér adódik, amelyben az életmód alakulását befolyásolhatja.

7. Az életmód egyes nem anyagi elemei és az értéktudat alakulásának perspektívái

Az életmód alakulását alapvetően az anyagi szféra jellemzői és változásai határozzák meg. Ezek a változások hatnak az életmód nem anyagi elemeire is; kapcsolatuk egyes vonatkozásai azonban változhatnak és változik a kapcsolatok intenzitása is. Ezért egyes nem-anyagi elemek elkülönített bemutatása nemcsak az életmód változásainak megértéséhez és társadalmi befolyásolásának kialakításához nyújthat segítséget, hanem az anyagi szféra fejlesztéséhez is.

A munkahelynek és a munkavégzésnek kiemelkedő szerepe van az életmód alakításában. A munka igényessége, a munka milyensége és a munkakörülmények, a munkavégzés

kulturáltsága, vagy igénytelensége feltétlenül kihat a munka után rendelkezésre álló idő felhasználásának színvonalára. Meghatározó szerepe van a munkával való megelégedettségnek, a szakma megítélésének és a munkahelyi közérzetnek is. Öntudatos munkahelyi kollektíva pedig a munkavégzés és a közéletiség kapcsolatát teremtheti meg.

A munkahelyi közösségeknek az életmód alakulásában játszott szerepéről múlttal rendelkező és fejlett technológiát alkalmazó üzemekben a kép általában kedvező; ilyen helyeken a dolgozók jó munkahelyi légkörről, hatékony munkahelyi demokráciáról, öntevékenységről számoltak be. Fontos, hogy a munkások zöme úgy érzi, hogy munkája önálló, ötletekben gazdag tevékenységet igényel tőle. A dolgozók közül csak kevesen kívánják, hogy a bérezés az "egyenlősdi" elv alapján történjék. A bérezés ilyen megközelítésének differenciáltságát elsősorban az jellemzi, hogy a jobb helyzetű társadalmi csoportoknál a teljesítményen alapuló igazság elv, a rosszabb helyzetű csoportoknál inkább egy elvont igazság eszmény érvényesül.

A munkahelyi vezetők kiválasztásának jelenlegi rendszere nem eléggé demokratikus. Kevés a munkahelyen kinevelődött emberek vezetői funkcióba állítása, kevés a vezetők személye és munkája körüli érdemi, munkahelyi vita. Az üzemi demokrácia fejlesztése során azonban valószínűleg hiba volna a vezetők kiválasztásának demokratizálását a többi feladat elé helyezni. Amíg ugyanis nincsenek meg az érdemi, munkahelyi viták feltételei, vagyis a dolgozók észrevétele a döntésekben még formális jellegű, addig inkább a közvetlenül áttekinthető döntéseket (a munka ellenőrzése, értékelése, jutalmazása stb.) érdemes demokratizálni. Ebben növekszik a szocialista brigádok szerepe. Igaz, hogy nagyon sok szocialista brigád igen szoros, összetartó közösséget alkot, ám hiba volna nem számolni a mozgalomnak mint egésznek a nagy fokú formalizmusával.

Figyelmet kell fordítani vezetők és beosztottak, illetve vállalatok egymás közötti informális kapcsolatrendszerére. Fontos volna az informalizmus beillesztése társadalomképünkbe, eddig ugyanis mintegy lopva fejtette ki nem ritkán romboló hatását. Az informalizmus sok szempontból szükségszerű jelenség: a gazdasági szabályozás hézagait, hiányosságait, következetlenségét korrigálja nem egyszer. Az informalizmus félintézményes intézkedési gyakorlata annál nagyobb kárt tesz az érintettek gondolkodásában, minél kevésbé mondatik ki, hogy a formális intézkedések mellett informális kapcsolattartásra is szükség van társadalmunk jelenlegi gyakorlatában. Ezzel egyidejűleg minél körültekintőbben, és minél okosabban kell fellépni (formális adminisztratív fellépés helyett) az informalizmus meg nem engedhető formái (megvesztegetés, visszaélés, társadalmi tulajdonból való személyes juttatások stb.) ellen.

Bizonyosra vehető, hogy a munkával összefüggő tényezőknek a jövőben növekvő szerepük lesz az életmód formálásában. Ezért kiemelt figyelmet kell fordítani - a munkavégzés anyagi jellegű feltételeinek javítása mellett - a munkavégzés és a vezetés kulturáltságának javítására, a munkahelyi kollektívák szerepére.

A tömegkommunikációs eszközök - az újság, a rádió, a televízió - használata napjainkban az életmód szerves részévé vált, beépült a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek mindennapi életébe. A következő évtizedekben várhatóan tovább nő és mélyül a telekommunikációs kultúraátadás szerepe, s így az életmódra gyakorolt összetett hatása is.

Az emberek demográfiai, társadalmi jellemzőiktől, életmódjuktól függően eltérő formákban és mértékben veszik igénybe a társadalom kommunikációs csatornáit, köztük a tömegkommunikációt. Találunk érdemi eltéréseket a naponta rádiózásra, televíziózásra fordított idő mennyiségében az egyes demográfiai, társadalmi csoportokhoz tartozók között, de emellett a kiegyenlítődés tendenciája is érvényesül, kivált a televíziózásra fordított idő terén.

A tömegkommunikációs eszközhasználat egyrészt módosítja a mindennapi időritmust, tevékenységstruktúrát, másrészt - és számunkra most ez a lényegesebb - a tömegkommunikációs eszközök közvetítette tartalmak, üzenetek, tudati befolyást gyakorolnak. Formálják az ember jelen- és jövőképét, magatartásmintáit, értékrendjét, személyes és családi aspirációit, a munka, a közélet és a magánélet klímáját s értéktartalmát, vagyis modelleket szolgáltatnak az életvitelhez, az életmódhoz.

A munkamegosztás rendszeréből adódó társadalmi tagozódás folytán, a szükségletek társadalmi differenciáltsága és más anyagi-gazdasági és tudati-művelődési egyenlőtlenségek következtében szükségképpen különböző életmódminták alakulnak ki. E társadalmi jellegű különbségek - mindig, amíg objektív alapjaik léteznek - szüntelenül újratermelődnek. De hosszabb távon a szocialista társadalomban a létfeltételek és az életmódesélyek közelítenek egymáshoz. Az osztály- és rétegjellegű különbségek csökkenésével várható, hogy gazdagodni fognak az egyéni szükségletek, s kielégítésük köre bővül.

A tömegkommunikációnak e bonyolult folyamatot kell szem előtt tartania, ha követhető életmodelleket kíván nyújtani a lakosságnak. A tömegkommunikáció fontos fel-

adata nem csupán az, hogy szocialista tartalmú életmodelleket propagáljon, hanem, hogy erősítse az e modellek kialakulásához és meggyökerezéséhez vezető anyagi-gazdasági és tudati, közművelődési, társadalmi folyamatokat és törekvéseket. Ez viszont olyan átfogó, távlatos tömegkommunikációs politikát igényel, amely hatékonyan integrálni tudja a tömegkommunikációt a társadalmi tájékozottságot, tudást, kultúrát közvetítő és gerjesztő rendszerébe, intézményhálózatába. Többek között azáltal, hogy a tömegkommunikáció mint a szocializáció egyik fontos intézménye sok vonatkozásban szocializálja az egyéb alapvető szocializációs intézményeket - például a családot, az iskolát, a kortárs csoportokat - is.

Ha az életmóddal a legközvetlenebbül összefüggő tartalmi hatásokat nézzük, akkor itt elsősorban az a szabályszerűség érvényesül, hogy amiként a kultúraátadásban, a szocializációban a személyes minta, modell, ugyanúgy a tömegkommunikáció közvetítette kép, modell is utánzásra, sokszor nem is tudatosuló értékátvitelre, az adott értékkel és értékrenddel való azonosulásra készíti.

A tömegkommunikáció modellnyújtó tükörképében a társadalom ellentmondásos sokarcúsága verődik vissza. Ezzel is magyarázható, hogy még egyetlen műsoron belül is, s még inkább a műsorfolyam egészében egymásnak ellentmondó értékek, hatások fejeződnek ki. A tömegkommunikáció tehát értékeket épít, ugyanakkor az általa közvetített ellentmondásos modellek és értékek ütközéshez is vezethetnek. Ennek forrása lehet a tömegkommunikációs szórakoztató ipar műfajainak, a többnyire ezekkel együttjáró futószalagon gyártott sztereotípiáknak az eluralkodása. S arról sem feledkezhetünk el, hogy a tömegkommunikáció népszerű szórakoztató műsorai nem kisebb, hanem inkább nagyobb hatást gyakorolnak az életmódmintákra, mint az esztétikai értékeket hordozó és kifejező műsorok.

A modellkövetés lehetősége a tömegkommunikáció által ábrázolt és a valóságos, a mindennapi élet formálta életmódminták konfrontációjában gyökerezik. Ha a normatív és a valóságos minta között nincs kapcsolat, tapadási felület, ha a tömegkommunikációs üzenet semmilyen szalon nem kötődik az emberek életmódját hierarchizáló érték- és érdekviszonyokhoz, akkor a tömegkommunikációs üzenet hatástalan marad.

A tömegkommunikáció tájékoztató, informatív, ismeretterjesztő és oktatási programjai rendkívül fontos szerepet játszanak a tudás másodlagos (iskolán kívüli) tervszerű újrafelosztásában, a társadalmi mobilitás kulturális esélyegyenlőtlenségeinek csökkentésében. A közművelődési határozat óta különösen megizmosodott, tartalmilag

és formailag egyaránt gazdagodott, színesebbé vált az elektronikus tömegkommunikációs eszközök tájékoztató kulturális profilja.

A műsorstruktúrában azonban diszfunkcionálisan háttérbe szorulnak az emberek mindennapi életével kapcsolatos ismeretek, a mindennapi tudás rendkívül sokfelé ágazó, heterogén ismeretanyaga. S mivel a mindennapi tudás terjesztésében az iskola sem jeleskedik, ez különösképpen megnöveli a tömegkommunikáció szerepét a mindennapi tudás, ismeretek közvetítésében. Hiszen a mindennapi tudás felöleli az anyagi-tárgyi világ kezelésének módját csakúgy, mint a társadalmi és a közvetlen emberi viszonyok kezelésének tudományát, általában az emberi együttélés etikai, érzelmi, humán módjának ismereteit, tehát az emberi együttélés és viselkedés kultúráját, amelynek szintjével nem lehetünk nagyon elégedettek.

Magyarország uralkodó szükséglet- és értékrendszere átmeneti állapotot mutat. Kifejlődtek új szükséglet- és értékorientációk, ugyanakkor azonban tovább élnek a régiek is, és erőteljesen hat a fejlett kapitalizmus fogyasztói modellje.

Az 1977/1979-ben lefolytatott életmód, életminőség és értékrendszer vizsgálat során a megkérdezettek értékpreferenciáira, értékorientációjára vonatkozólag az egyik felmérés szerint a családi boldogság nálunk egyértelműen a legfőbb érték, és a család iránti köteleességek teljesítése a legfőbb norma.

A hagyományos társadalmakban domináns érték továbbéléséről van itt vajon szó, a gazdasági fejlettség viszonylag magasabb fokán? (A fejlett ipari országokban ugyanis ha hihetünk az eddigi, szórványos vizsgálatok eredményeinek, már második-harmadik helyre szorult vissza a család az értéksorrendben.) Vagy a nagy és gyors társadalmi átalakulás idején nő ennek a stabilizáló értékben a szerepe az emberek életében?

Vannak olyan értékek, amelyeket az egymást követő generációk egyre nagyobb arányban tekintenek fontosnak, s feltehető, hogy ennek következtében az egész társadalom értékrendje eltolódik ezeknek az értékeknek az irányába.

Az "Önálló gondolkodás, kritikai szellem" értéke egyenletesen nő, ahogy csökken a megkérdezettek átlagos életkora, de az alacsony iskolai végzettségű csoportokban jóval alacsonyabb szinten folyik még ennek az értéknek a felfutása, mint a magasabb iskolai végzettségű csoportban.

Hasonló jelleggel hódít tért a "Sokoldalúság", a "Mindig többre, jobbra, teljesebb életre való törekvés" és a "Sok szabadidő" is mint érték, de itt a két csoportnál nincs olyan nagy, vagy - a "Szabadidő" esetén - egyáltalában nincs szintkülönbség. Van olyan értékek, amelyeket a két végzettségi csoport idősebb nemzedékei egymástól erősen eltérő mértékben tartanak fontosnak, e különbségek azonban a fiatalabb nemzedékeknél már fokozatosan kiegyenlítődnek. Ezeknek az értékeknek az esetében már egyértelműen a társadalmi értékrend megváltozásáról van szó, s nem csupán életkori sajátosságokról. Például: Tudni kell örülni az életnek, Engedelmesség, a szülők és feletteseik iránti tisztelet.

Végül vannak olyan értékek, amelyek fontossága mindkét csoporton belül változik, de nem azonos irányban (Elismerés, megbecsülés, Örömmel végzett munka, Alkotómunka, A fontos, hasznos munka tudata, Eredmény, siker).

Az értelmiségnél a legfiatalabb nemzedékek tartják a legfontosabbnak ezeket az értékeket, s ahogy az életkor növekszik, úgy csökken a fontosságuk. A fizikai dolgozóknál viszont negyven-ötven éves nemzedékeknél érik el ezek az értékek a csúcspontjukat; a korábban és később kisebb szerepet játszanak az emberek életében. A szellemi és a fizikai dolgozók életpályája között olyan, ma még javarészt rejtett különbségek vannak, amelyek jelentős mértékben meghatározzák nemcsak a két társadalmi csoport értékrendjének életkori változásait, hanem e két csoport életmódjának, életminőségének, élethelyzetének, "sorsának" változásait is. Ha az a cél, hogy optimális körülményeket biztosítsunk minden társadalmi csoport emberi-közösségi kibontakozásának, akkor ezeket az életritmusbeli, életpályabeli különbségeket fel kell tárni és részletekbe menően figyelembe kell venni.

Társadalmunkra az életvitel szempontjából is az átmenetiség a jellemző. Megmaradnak a régi patriarchális falusi életforma bizonyos jegyei, amelyek keverednek a városi életmód egyes elemeivel. Legáltalánosabban a második világháború előtt uralkodó kispolgári életstílus terjedt el, amelyet színeznék a hajdani dzsentrivilág egyes szokásai. Nagy vonzást gyakorolt, főleg az utóbbi időben, a nyugati társadalom fogyasztási életideálja is, amely nemcsak az életszínvonal és az életkörülmények alakításában jelentkezik, hanem hat a tömegek kultúrájára is, elsősorban a szórakoztatáson keresztül. Ugyanakkor az új értékek is hatást gyakorolnak az életmodell alakítására, főleg a társadalmi egyenlőség és igazságosság érvényesítése szempontjából.

A társadalmi-kulturális tendenciák elemzése még mindig viszonylag embrionális

állapotban van, különösen azért, mert nem állnak rendelkezésre standardizált mennyiségi adatok, megfelelően hosszú időintervallumra. Mindazonáltal elfogadottnak látszik az a tény, hogy az értékek dinamikája távolról sem fejlődik öntörvényűen, hanem lényegében három egymást kiegészítő szabálynak engedelmeskedik: 1. a prioritásbeli változások azon értékeket erősítik leginkább, amelyek az egyénnek a társadalmi és gazdasági környezet által legkevésbé kielégített igényeinek felelnek meg; 2. e környezet hatása, ily módon az értékrend iránti nyitottság, az egyéniség kezdeti formálódásának éveiben a leginkább érzékelhető, azaz abban az életciklusban, amikor a fogékonyság a legnagyobb; 3. a legfiatalabb korcsoportokat átható új értékrend kialakulása akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az egyik generációt felváltja a másik.

Ezért az értékrend változási irányainak és a változások intenzitásának alakulásában igen nagy szerepe van a generációs különbségeknek. Hazai demográfiai viszonyaink - különösen az időszak végétől - az idős korosztályok arányának növekedését és a fiatal korosztályok arányának jelentős csökkenését mutatják. Valószínűnek látszik, hogy ez a demográfiailag meghatározott változás erőteljesen fogja érinteni az értékrendszert és hatása lesz a társadalom dinamizmusára is.

Bonyolítja ezt az is, hogy a személyiségfejlődés a korábbiaknál veszélyeztetettebb. A túlzottan az ismeret átadásra koncentráló iskola, a növekvő oktatási és általában szocializációs idő az értékek heterogenitásának növekedése és a szülői ház értékadó szerepe kizárólagosságának megszűnése együttesen alakította ki, illetve alakítja ezt a helyzetet. A mai és a jövőbeni serdülők és fiatalok így pszichikailag nagyobb feladatok előtt állnak, mint elődeik. A fiatal generációk érzelmileg is nehezebb helyzetben kell, hogy feldolgozzák a különféle közvetítéseken keresztül feljük áramló hatásokat, értékeket. Ebből adódóan egyrészt növekszik a család szocializációs felelőssége, másrészt növekedhet a felnövekvő generációkban a konform magatartásúak, illetve a létező értékeket tudatosan és általánosan tagadók aránya.

8. A "második gazdaság" fejlődési tendenciái és várható szerepe

A "második gazdaság" lényegét a társadalmilag hasznos munkavégzés, az ennek nyomán keletkező realizálható áru vagy szolgáltatás, illetve önfogyasztás adja. A "második gazdaság" gazdasági és társadalmi fejlettségünk jelenlegi szintjén a kiegészítő és kiegészítő termékenységek olyan rendszere, amelyre akisüzemi, személyes munkavégzés jellemző. A "második gazdaság" elnevezés mögött a munkatevékenységek sokfélesége rejlik. Ez különösen nehezé teszi a "második gazdaság" prognosztizálását; a meg-alapozottabb prognosztizálás lehetőségei nem minden területen adottak.

Az utóbbi évek kutatásai és vizsgálatai alapján többé-kevésbé megfelelőképpen rendelkezünk arról, hogy mennyire kiterjedt hazánkban a gazdaságnak ez a "szektora".

A kutatások és vizsgálatok - akár az itt hasznosuló munkaidőalapra, akár a benne előállított javak és szolgáltatások mennyiségére, akár a közreműködő lakosság arányára, akár a jövedelemelosztásra gyakorolt hatására vonatkozó becsléseket vesszük alapul - egyöntetűen a korábban feltételezett lassú elsorvadással szemben e szektor bővülő tendenciáját mutatják.

A kutatásoknak - legalábbis részben - sikerült azokat a közgazdasági összefüggéseket, amelyek a "második gazdaságban" folyó tevékenységek hosszú távú fennmaradását érthetővé teszik feltárni, és azokat az ellentmondásokat, konfliktusokat bemutatni, amelyek e "szféra" tevékenységéhez kapcsolódnak. Lényeges eredmény annak feltárása, hogy az ellentmondások kiéleződése és a feszültségek léte nagyobb részben e "szféra" sok szempontból tisztázatlan helyzetéből, változó hivatalos megítéléséből és kezeléséből, valamint a társadalmilag szervezett munka hiányosságaiából adódik, aminek következtében egyes idetartozó tevékenységek nagyobb részben a legalitás és az illegalitás határmezsgyéjén léteznek.

A kutatási eredményekből lesűrhető, a gyakorlati cselekvés számára az egyik fontosabb következtetés, hogy - különösen ha a gazdasági növekedés és az életszínvonal-emelkedés kényszerű visszafogását tekintetbe vesszük - az 1980-as évek gazdaságpolitikájának, ezen belül a munkaerőpolitikának a megelőző évtizedbelinél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítania és fokozottabb szerepet kell szánnia a szocialista gazdaság-szervezetekhez különböző mértékben és változatos formákban kapcsolódó, esetenként integráltan folyó termelő és szolgáltató tevékenységeknek. A mainál megfelelőbb, változatosabb, legális működési keretek és formák kialakítása és rugalmas funkcionálása e "szektor" kiegyensúlyozottabb kezelése egyidejűleg növelné a "második gazdaság" teljesítőképességét és enyhíthetné a jelenlétével ma járó konfliktusokat. Miután egy konkrét cselekvési program - politikai döntés alapján - már kidolgozás és megvalósulás alatt van, ezt a prognózis egyik alapjának tekintjük.

A jövőbeni főbb tendenciák meghatározása szempontjából lényeges ismereteinket - a második gazdaság közelmúltbeli tartósnak tűnő fejlődési tendenciáit és jellegzetességeit - az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- A termelőerők minden - már megismert és a belátható jövőben elérhető - fejlettségi szintjéhez szükségszerűen hozzákapcsolódnak a nem társadalmi szinten tervezett, kiegészítő jellegű munkák csoportjai. A gazdaságilag fejlettebb országok tapasztalatai azt is mutatják, hogy e munkák újratemelődnek, miközben belső struktúrájuk változik: valószínűsíthető, hogy a termelőerők

fejlődése általában és hosszabb távon sem jelenti az ilyen munkák létét meg-
alapozó objektív körülmények és szükségletek korlátozódását.

- Termelőerőink elért és a belátható távlatban kialakuló szintje nem teszi lehetővé és a fejlett szocializmus termelési viszonyai sem kívánják meg, hogy minden társadalmilag hasznos munkatevékenységet társadalmi (nagyüzemi) szinten szervezzünk. Ezért gazdaságunkban és társadalmunkban a "második gazdaság" hosszabb távon objektív adottság és igény.
- A "második gazdaság" szerepe az elmúlt másfél évtizedben növekedett. Az ezt az időszakot jellemző tarósan gyors gazdasági növekedés és a lakosság életszínvonalának jelentős emelkedése alapján és annak hatására minőségileg változott az anyagi szükségletek struktúrája. Az alapszükségletek - mindenkéltől a lakás - kielégítésére való törekvés kényszert, a szükségleti struktúrába beépülő tartós fogyasztási cikkek és a hozzá hasonló súlyú elemek, javak elérésének lehetősége készletet jelentett, a növekvő szabadidő pedig bővülő lehetőséget adott az ilyen jellegű munkavégzésre.

Ugyanakkor a termelőerők fejlődése és az életszínvonal növekedése alapján kiterjedtté váltak és gyorsan növekednek azok a szükségletek - elsősorban a szolgáltatások különböző típusai - amelyeket társadalmilag szervezett (nagyüzemi) munkával korlátozottan, vagy csak alacsony hatékonysággal lehet kielégíteni.

- A "második gazdaság" jellemzőit többféle hatás alakítja. Meghatározott szerepe van a társadalmilag szervezett munka hiányosságainak, elsősorban a teljesítménykövetelmények alacsony szintjének és következtelen megvalósulásának valamint a hiánygazdálkodásnak és hatásainak. Lényeges szerepe van a jellemzők alakulásában annak, hogy a "második gazdaság" egyes területei milyen mértékben integrálódtak a társadalmilag tervezett munkával, illetve azt kiegészítő szerepük és működésük társadalmilag mennyire elfogadott és elismert.

E tevékenységek objektív szükségessége és társadalmi elismertségük hiányosságai is szerepet játszanak abban, hogy társadalmi fejlődésünk egyes negatív vonásai (munkával csak részben összhangban lévő jövedelmek, csúszópénz, fusizás stb.) szorosabban kapcsolódnak e "szektor" működéséhez.

- A negatív társadalmi-gazdasági hatások tehát részben gazdaságon belüli általános helyzetéből adódnak és korlátozásuk, megszüntetésük lehetősége nagyobb-részt a társadalmilag szervezett munkában és a fokozottabb társadalmi elismerésben adott. Hatékonyan hozzájárulhat ehhez a működés konkrét formáinak gazdagodása és ezek rugalmas változása, funkcionálása.
- Gazdasági helyzetünk, a gazdasági növekedés korábbiaknál alacsonyabb üteme és jellemzői megkívánják, hogy a "második gazdaságot", mint pótlólagos növekedési forrást és a lakossági szükségletek kielégítésének egyik eszközét a gazdaságpolitika fokozottabban vegye igénybe. A "második gazdaság" az életszínvonal korábbiaknál lényegesen lassúbb növekedése mellett egyik fő tere lehet azoknak a törekvéseknek, amelyekkel a lakosság pótlólagos teljesítményekkel igyekszik elért életszínvonalát megvédeni, vagy korábban megszokott életszínvonalnövekedési ütemét többé-kevésbé fenntartani. Ezért a "második gazdaságnak" lényeges szerepe van az életszínvonallal összefüggő társadalmi megelégedettség alakulásában is.

A "második gazdaság" jövőbeni fejlődését várhatóan három egymással szoros kapcsolatban lévő tényezőcsoport fogja meghatározni:

- a nagyüzemi módszereken alapuló termelés fejlődésének fő tendenciái, az általa kielégíthető szükségletek körének és mértékének alakulása;
- a lakossági szükségletek alakulásának fő tendenciái, a fogyasztási szerkezet várható változásai;
- a "második gazdasággal" kapcsolatos központi és helyi magatartás szabályozás alakulása.

Mai ismereteink alapján arra számíthatunk, hogy e "szféra" a jövőben mindenképpen fejlődni fog. Ez a fejlődés nem jelenti feltétlenül hatókörének általános értelmű kibővülését, hanem elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az e területre jellemző szervezési-szerveződési módszerek által lehetővé téve, hatóköre és struktúrája rugalmasan változni fog; bizonyos területeken automatikusan visszaszorul, más területeken megerősödik, vagy esetleg a gazdaság újabb szféráiban jelenik meg. Ez a rugalmas vál-

tozás nemcsak az e területen alkalmazott szervezési-működési elvekből fakad, hanem jelentős mértékben függvénye az e "szférával" szemben alkalmazott szabályozásnak is, amelynek az egyik fő funkciója éppen a rugalmas alkalmazkodóképesség biztosítása.

Várhatóan az 1980-as évtized elején folyamatosan kiépülnek azok az új szervezeti-működési formák, amelyek megfelelő keretet biztosítanak a "második gazdaság" körében folyó tevékenységek funkcionálásához. (Pl. a kereskedelemben és a vendéglátóiparban az új elszámolási formák, az egyszerűbb szövetkezetek új formái, hatókörük és profiljuk bővítése stb.) Ezek a szervezeti keretek előreláthatóan lehetővé teszik, hogy a nagyüzemi módszereken alapuló társadalmi munkavégzés és a "második gazdaság" között egy olyan integráció alakulhasson ki, amely módszereiben, az együttműködés szabályozásában maximálisan figyelembe veszi az eltérő vonásokat és ezen az alapon teremt lehetőséget harmonikusabb együttműködésre.

Az integráció szervezett kereteinek kialakulására ugyanakkor reálisan lehetővé teszi, hogy az ezeken a kereteken kívül folyó informális, illegális tevékenységek ellen határozottabban lépjünk fel, nem veszélyeztetve ezáltal a reális lakossági szükségletek kielégítését.

A "második gazdaság" fejlődési tendenciáinak prognosztizálása során - figyelembe véve az előzőeket is - mindenekelőtt azt kell látni, hogy a "második gazdaság-beli" tőkefelhalmozásnak és a bérmunka alkalmazásának a szocialista gazdaságban szükségképpen korlátozott lehetősége folytán a lakosságnak csupán kicsiny töredéke alapozhatja meg a megélhetését kizárólag a második gazdaságra; ennek szerveződése határozottan a szocialista szektorból és a "második gazdaságból" egyidejűleg jövedelmet élvező családok újratermelésének kedvez. Ezzel magyarázható, hogy a dolgozók, illetőleg a családok mind nagyobb része választja a kettős gazdasági státuszt: egyszerre bérből-fizetésből élő, s ugyanakkor "önálló".

Mindez természetesen nem zárja ki, hogy a bérmunka alkalmazása és a termelő-eszköz-felhalmozás elé szabott korlátok tágításával és konszolidáltabb adópolitikával stb. átmenetileg (öt-tíz éves periódusban) a mainak akár a másfél-kétszeresére is felduzzadjék az önálló családoknak, mint lakossági rétegnek a nagysága. Azonban a tapasztalatok alapján és logikailag is valószínűsíthető, hogy ez csak időlegesen törheti meg a kizárólag a kisárutermeléshez (magánszektorhoz) kapcsolódó népesség napjainkban is megfigyelhető felmorzsolódásának trendjét.

A "második gazdaságban" végzett tevékenység, amelyben a szocialista szektor foglalkoztatottai mellett jelentékeny részt vállal az inaktívnak tekintett népesség (háztartásbeliek, nyugdíjasok, tanulók), várhatóan továbbra is, elsősorban pótlólagos jövedelmek forrásául szolgál. Megmarad az a jellegzetessége, hogy a szocialista szektorban foglalkoztatott, de a "második gazdaságban" is közreműködő dolgozók jó része a kétféle tevékenységet párhuzamosan folytatja (hivatalos munkaidőben vagy utána, pihenőnapokon, hétvégeken, szabadságidő alatt stb.) más részük kivonul ugyan a szocialista szektorból, de rövidebb-hosszabb megszakítás után visszatér oda.

Az előzőekből levonható legfontosabb gyakorlati következtetés, hogy meglehetősen korlátozott a lehetőség a mainál jelentékenyen nagyobb legális főfoglalkozású magánszektor létrejöttére, még ha a nagyüzemi szervezetek keretében gazdaságosan el nem végezhető tevékenységek, illetőleg bizonyos "háttéripári" funkciók ellátására, a lakosság fogyasztási szükségleteinek jobb kielégítésére vagy éppen a gazdaság szocialista szektorából várhatóan felszabaduló létszám foglalkoztatására ez látszana is kívánatosnak.

Ugyanakkor tartós tendenciaként számítani kell a melléktevékenységek formáját öltő "második gazdaság" további bővülésére. Ez viszont felduzzasztja a "második gazdaság" különösen kicsiny (tőkeszegény, töredék munkaidőben, pótlólagos jövedelemszerzési céllal működtetett) egységekből álló, s ezért instabil és konjunktúraérzékeny "szeletét", ahonnan a többlettermék elvonása bizonytalan, a jövedelemképződés és -felhasználás alig kontrollálható, és ahol a beavatkozások rövid idő alatt ellátási feszültségek forrásává válhatnak.

A "második gazdaság" teljesítőképességének jelentékeny növelése és egyidejűleg a jelenlétével járó konfliktusok enyhítése, amelyet az elkövetkező hosszabb időszak politikájának helyes kiindulópontjaként jelölhetünk meg, nem jelent megoldhatatlan dilemmát. A "második gazdaságban" mai legális formakészletének gazdagítása a történelmi fejlődés által produkált más kisvállalkozási formáknak - kisbérletbedolgozói rendszer, társas kisvállalkozás, egyszerűbb és változatosabb szövetkezeti formák stb. - a felélesztésével, jogilag szentesített meghonosításával, illetőleg szélesebb körű elterjesztésével jelentheti a feloldás fő módját. Ezek eredményeképpen az "első" és a "második" gazdaság határán elhelyezkedő, működőképességük bizonyuló formák kristályosodhatnak majd ki.

A "második gazdaság" néhány területén (javító szolgáltatások, mezőgazdasági termelés egy része stb.) egyik fő tendencia lesz a következő időszakban a felhasznált

termelőeszközök többé-kevésbé jelentős, esetleg ugrásszerű korszerűsödése. Ez egyrészt feltétele az e területen kifejtett munka feltétlenül kívánatos magasabb hatékonyságának, másrészt alapja is a szükséges integrálódásnak.

A mezőgazdasághoz kapcsolódó háztáji kisegítő és egyéb kisgazdaságok jövőbeni fejlődését erőteljesen befolyásolja az, hogy társadalmi érdekünk az élömunkaigényes és tőkeigényes ágazatokban a kisgazdaságok termelésének bővítése. Ezért arra számíthatunk, hogy - a kistermelés önellátó szerepének csökkenése ellenére is és figyelembe véve az idetartozó területek fejlődési tendenciáit - a kisgazdaságok szerepe tartósan megmarad és a következő két évtizedben nem változik lényegesen. A mezőgazdasági kistermelés legfőbb bázisa a jövőben is az a munkaerőkapacitás lesz, amely a társadalom legkülönbözőbb osztályaihoz és rétegeihez tartozó aktív dolgozók mezőgazdasági túlmunkára való vállalkozásából, valamint a családtagok, nyugdíjasok munkavállalási készségéből adódik.

A mezőgazdasági kistermelésben erőteljes belső differenciálódás várható, részben a termelés célját, részben pedig az üzemformát tekintve. Ezek együttes eredményeként várható, hogy gyarapodik az egy-egy ágazatot nézve koncentrált, a termelés szerkezetét tekintve pedig mind szűkebben specializált, vagyis csak egy-két termék előállítására szakosodott árutermelő kisgazdaságok száma az elsősorban önellátásra törekvő kisgazdaságokkal szemben.

Az árutermelő kisgazdaságok termelésének mozgatórugója a jövedelemszerzés igénye. Ezek a gazdaságok a termelés technikai felszereltségét tekintve egyre igényesebbek és növekvő termelési méretüknél fogva igénylik és feltételezik a műszaki színvonal folyamatos emelését. Az árutermelő kisgazdaságok, noha zömmel a töredék munkaidőn és a szabadidő felhasználáson alapulnak, mégis vállalkozási jellegűek és az ipari anyagok tömeges használata miatt, rendkívül érzékenyek a termelési költségek, illetve magának a termelés jövedelmezőségének mindenkori alakulására. Az új és korszerű termelőeszközök iránti igényekben a gazdaságoknak ez a típusa a meghatározó szerepű, és a termelőeszköz-ellátásban ezek igényeit kell mind a forgalmazott eszközökben, mind a forgalmazás módjában és szervezésében szem előtt tartanunk. Ezek igényeit nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy termelésük a nagyüzemekkel való munkamegosztás keretében folyik, és e termelésnek a nagyüzemekhez képest is versenyképesnek kell lennie.

A kisgazdaságokban folyó termelés egyre jelentősebb eszközfelhasználással jár. Ennek forrása zömmel a lakosság megtakarítása és ma még viszonylag kevés a közvetlen

állami támogatás, csekély a szubvenció jelentősége. Ez utóbbiak mérséklésére, sőt kizorítására a nagyüzemekre érvényesített szabályozó rendszer fejlesztésekor is erőteljes a központi törekvés. Végeredményben e törekvések sikerétől függ, hogy a jövőben a kisgazdaságokban is terjed-e a gazdasági szabályozásnak ez a kiöregedett formája. Amennyiben ugyanis a nagyüzemekben nem sikerül visszaszorítani a beruházási és a termelési támogatások egész mezőgazdaságunkat áthálózó rendszerét, úgy az egységes mezőgazdasági árrendszer következtében előbb-utóbb a kisgazdaságokra is szükségessé válik - e bonyolult és cseppet sem kívánatos - támogatási rendszer kiterjesztése.

A kistermelésben levő lehetőségek hasznosításának az előbbieken említett feltételei mellett igen fontos az értékesítés biztonságának javítása, növelése. Ehhez tovább kell fokozni a kistermelést integráló tevékenységeket, amelyeknek mai, változatos formáit tartjuk a jövőben is fenntartandónak. Megítélésünk szerint ugyanis nincsenek olyan objektív ismérvek és feltételek, amelyek csak a termelőszövetkezetekre, vagy állami gazdaságokra, vagy csak az ÁFÉSZ-ekre, illetve csak más termeltető vállalatra hárítanának egy-egy feladatot, hanem sokkal inkább a változatos helyi feltételekhez igazodva, ezek sok számú kombinációjára van szükség. Megállapítható, hogy az ÁFÉSZ-eknek növekvő lesz a szerepe a kistermelés integrálásában, noha a növekvő igényekhez képest feltételeik elégtelenek.

A mezőgazdasági kistermelés egyes területein a következő tendenciák érvényesülése látszik valószínűnek:

- határozott csökkenés: gabona- és burgonyatermelés, szarvasmarha tenyésztés.
- kisebb csökkenés: sertés-tenyésztés, baromfi-tenyésztés, méhészet.
- növekedés: zöldség- és gyümölcs-termesztés, gyógynövény-termesztés, nyúlhús-termelés.

A lakásépítésben is igen jelentős szerepet játszanak a saját munkán, illetve a különböző kisüzemi formákon alapuló termelési eljárások. Várható, hogy ez a szerep a jövőben is tartósan fenn fog maradni. A fejlődés ezen a téren elsősorban azon múlik, hogy az építőipar, ill. a helyi szervek milyen módon tudják bővíteni a magánépítkezést támogató tevékenységüket. Ez utóbbi pedig lényegében attól függ, hogy az építőipari kapacitások szerkezete, valamint az építési formák megoszlása között jelenleg fennálló ellentmondás (az építőipari kapacitásoknak a szükségleteknél jóval nagyobb része szervezett telepszerű építkezések kivitelezésére alkalmas, míg a magánépítés

technikai feltételei igen elmaradtak), milyen mértékben mérséklődik.

A tényleges szükségletek kielégítésének elsődlegességéből kiindulva - figyelembe véve a szocialista építőipar kapacitásának várható jövőbeni kihasználatlanságát - a már említett integrációs folyamatok keretében segíteni kell a nagyüzemi szektor és a "második gazdaság" közötti megfelelő mozgásformák kiépítését. Számolni kell azzal is, hogy a családiház építés mellett az egyszerűbb kivitelezésű csoportos, de nem telepszerű lakóházépítésben a "második gazdaság" szerepe, ideértve az egyszerűbb építőipari szövetkezeteket, szakcsoportokat, illetve a magánépítőipart, a jövőben növekedni fog.

A szolgáltatások, ezen belül elsősorban az ún. lakossági szolgáltatások képezik a "második gazdaság" működésének egyik legfontosabb fejlődő területét. A szolgáltatások iránti igény növekedését a jövőben is alapvetően az életszínvonal alakulása, valamint a szükségletek, a fogyasztási szerkezet változása fogja meghatározni.

A szolgáltatások mellett egyre nagyobb szerepet fog kapni a jövőben az "önkiszolgálás" azaz a legfontosabb karbantartási és javítási szolgáltatások személyes, vagy családi körben való elvégzése. Növekedésük tendenciáját erősíti, hogy szorosan összefügg a jövőben várhatóan szélesebben terjedő, kedvtelésből végzett hasznos munkával.

A kereskedelemben és a vendéglátóiparban, valamint a turizmus területén a "második gazdaság" körébe tartozó tevékenységek kialakuló új szervezeti keretek alapján elsősorban a helyi, ill. az átlagon felüli igények kielégítésében játszhatnak szerepet. Az új elszámolási és üzemelési formáknak elterjesztése nemcsak a kereskedelmi és vendéglátó tevékenység hatékonyságát növeli, hanem egészségesebb verseny kialakításával lényegében jelentősebb állami erőforrások nélkül, elsősorban a lakosság erőforrásaira és nagyjából családi munkára támaszkodva biztosíthatja a differenciálódott szükségletek teljesebb kielégítését.

9. A hátrányos helyzetűek és deviáns viselkedésűek számának és helyzetének alakulása 2000-ig

A prognózis szempontjából a hátrányos helyzet következő ismérveit célszerű figyelembe vennünk: alacsony jövedelem, kedvezőtlen munkakörülmények, rendszertelen mun-

ka, alacsony iskolai végzettség, rossz lakásviszonyok, rossz lakókörnyezet, az általánosan elfogadott normáktól eltérő családi és emberi kapcsolatok, nagyon magas életkor, krónikus betegség, az utóbbin belül az elmebetegség, a rokkantság, továbbá a rendszeres ápolásra szoruló, vagy deviáns viselkedésű személyek jelenléte a családban.

A deviáns viselkedés fogalomkörében a bűnözés, az alkoholizmus, az elmebetegségek, valamint az öngyilkosság látszik a legfontosabbnak. A hátrányos helyzet felsorolt ismérvei és a különböző deviáns viselkedésformák sok esetben halmozottan fordulnak elő.

A társadalomstatisztika rendszerében jelenleg csak az egyes különböző hátrányos helyzetek és deviáns viselkedések előfordulásának gyakoriságáról vannak adataink. Ezért az alább idézett, az 1970-es évek második felére vonatkozó számokat semmiképpen sem lehet összeadni, összegük nem tekinthető a hátrányos helyzetűek, illetve deviáns viselkedésűek teljes számának:

- alacsony jövedelmű aktív keresős háztartások száma	350 ezer
- hátrányos helyzetű cigányok száma	300-320 "
- alacsony jövedelmű nyugdíjas háztartásokban élők száma	350-400 "
- a nyilvántartott ideg- és elmebetegek száma	120 "
- a súlyos alkoholisták száma	150-200 "
- a veszélyeztetett és az állami gondozásban lévő gyermekek száma	150 "
- a 80 éves és idősebb emberek száma	200 "
- a 8 általános iskolai osztályt a 14 éves korig el nem végzők száma évente	10-12 "

A továbbiakban kísérletet teszünk a felsorolt hátrányos helyzetű csoportok és deviáns viselkedésű csoportok létszámának és az ilyen helyzetet létrehozó okok súlyának prognosztizálására 2000-ig.

Az alacsony jövedelműek számának prognózisa teljesen eltérően alakul attól függően, hogy mit tekintünk az alacsony jövedelem kritériumának. A szakirodalomban a szegénységnek kétfajta jövedelmi definíciója van. Az abszolút szegénység fogalmával dolgozó definíciók szerint szegény az, akinek jövedelme nem elég ahhoz, hogy valamely meghatározott minimális szükséglet-kielégítési szintet elérjen. A relatív szegénység fogalmával dolgozó definíciók szerint szegény az, akinek az adott társadalmi viszonyok között a legalacsonyabb jövedelme van, vagy aki az átlagos jövedelemszinttől lényegesen lemarad.

Az alábbi adatok alapján megközelíthetjük az alacsony jövedelműek számát egy abszolút szint definícióját alkalmazva:

Egy főre jutó jövedelem	A népesség százalékában
1963-ban:	
400 Ft-nál kevesebb	10,2
400-600 Ft	21,1
1967-ben:	
600 Ft-nál kevesebb	9,8
600-800 Ft	14,8
1972-ben:	
600 Ft-nál kevesebb	3,6
600-800 Ft	5,4
800-1000 Ft	9,2
1977-ben:	
800 Ft-nál kevesebb	1,5
800-1000 Ft	1,9
1000-1200 Ft	3,4
1200-1400 Ft	5,4

Anélkül, hogy állástfoglalnánk a létminimum szintjének kérdésében, az a következtetés vonható le az idézett adatokból, hogy a magyar társadalomnak egyre kisebb része él olyan körülmények között, amelyek egy valamilyen módon megállapított létminimum alá esnek.

Ennek alapján a jövőre vonatkozóan levonhatjuk azt a következtetést, hogy - a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén, sőt még a lakossági jövedelmek emelkedésének sokkal lassúbb üteme esetén is - az abszolút értelemben vett szegénység fokozatosan el fog tűnni, mert egyre kevesebben (2000 körül már elenyészően kevesen) lesznek azok, akik alacsony jövedelmük következtében nem tudják kielégíteni azokat az alapvető szükségleteket, amelyeket ma a létminimumba beleszámítanánk. Ez a nagyon leegyszerűsített alacsony jövedelem fogalom és a belőle levont következtetés azonban egymagában félrevezető lehet, mert az alacsony jövedelműség fogalma a mi társadalmi körülményeink között nemcsak az alapvető létszükségletek kielégítetlenségét jelenti, hanem a társadalom többi részéhez viszonyított lényeges elmaradást is.

A relatív fogalom használata esetén többféle módszertani lehetőség adódik. Az egyik az, hogy egyszerűen a legalsó decilist, vagy a két legalsó decilist tekintjük alacsony jövedelműnek. Ilyen megközelítésben természetesen mindig lesznek alacsony jövedelműek a magyar társadalomban, ameddig a jövedelmi különbségek teljesen el nem tűnnek, ami a közeli, sőt távoli jövőben sem valószínű.

Egy másik - a szakirodalomban előforduló - lehetőség, hogy azokat tekintjük alacsony jövedelműeknek, akik az átlagtól bizonyos százalékos arányban lemaradnak. Ha a határvonalat az egy főre jutó országos jövedelem átlagának felénél (50 %-ánál) húzzuk meg, akkor ilyen értelemben alacsony jövedelműnek minősülnek.

1962-ben kb. a 400 Ft alatti jövedelműek, a népesség	10,2 %-a
1967-ben kb. a 600 Ft alatti jövedelműek, a népesség	9,8 %-a
1972-ben kb. a 800 Ft alatti jövedelműek, a népesség	9,0 %-a
1977-ben kb. az 1200 Ft alatti jövedelműek, a népesség	6,8 %-a

A definíció szerint tehát az alacsony jövedelműek aránya lassan csökkent. Ez azzal függött össze, hogy a legalacsonyabb jövedelmű kategóriák jövedelemszintje egy kevéssel gyorsabban emelkedett az átlagnál. Ennek okát egyrészt a pénzbeni társadalmi juttatások lényeges növekedésében (főképpen az alacsony nyugdíjak emelésében) és a korábban legalacsonyabb jövedelmű mezőgazdasági-községi népesség helyzetének javulásában (elsősorban a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelemnek köszönhetően) kereshetjük.

Az alacsony jövedelemnek lényeges oka a mai Magyarországon a háztartás kedvezőtlen demográfiai és aktivitási összetétele, más szóval a nagyobb gyermekszám és a családjában eltartottak száma. A jövőben várhatóan tovább fog csökkenni a 4 és többgyermekes családok száma és a munkaképes korú nők körében még tovább nő a gazdasági aktivitás. Ezek a tendenciák is csökkenteni fogják az átlagtól messze elmaradó jövedelmű családok számát. Feltételezhetjük tehát, hogy ez a kedvező tendencia legalábbis fenn tartható, remélhetően fokozható, úgy hogy az átlagtól messze elmaradó jövedelmű réteg létszáma 2000-ig tovább fog csökkenni.

Egyáltalán nem ilyen kedvező azonban a prognosztikus kép, ha a jövedelemen kívüli egyéb ismérveket vesszük szemügyre, amelyek a hátrányos helyzet kialakításában szerepet játszanak.

A 8 általános iskolai osztály végzettséget meg nem szerző gyermekek aránya 1979-re 5 százalékra csökkent (1960-ban még 24, 1970-ben pedig 10 % volt az arányuk). E csökkenés ellenére van egy olyan, állandóan fennmaradó mag, amely elsősorban a család életmódjával összefüggő okok miatt nem jut el addig az iskolai végzettségi szín-

tig, amely a társadalmunkban jelenleg a minimális követelménynek számít. Nagyon valószínű, hogy felnőtt korukban legnagyobb részük a legalacsonyabb keresetű foglalkozásokban fog elhelyezkedni, szakképzettséget nem szerez, esetleg - átvéve a szülői család életmódját - munkahelyről munkahelyre vándorol. Alig remélhetjük, hogy ezt a problémát 2000-ig teljesen sikerül felszámolni, ezért tartósan újra fogja termelni a legrosszabb életkörülmények között élő réteget. Ajánlatos viszont nagy erőfeszítéseket tenni, hogy a nyolcadik osztály elvégzéséig el nem jutó gyermekek száma minél inkább csökkenjen.

Külön problémát alkotnak a kisegítő iskolába járó tanulók. Jelenleg az általános iskolai tanulóknak 3,3 százaléka jár kisegítő iskolába. Jelentős részük elvégzi a 8 osztályt, egy részük szakmát tanul, szakmunkásként dolgozik. Az utóbbiak közül valószínűleg csak kevesen fognak felnőtt korukban a hátrányos helyzetűek közé tartozni. A kisegítő iskolába járók másik része azonban nem képes szakmát tanulni és csak a legegyszerűbb és ezért legrosszabbul fizetett foglalkozásokban képes dolgozni. Ők a hátrányos helyzetű réteg jövőbeni újratermelődésének forrását alkotják.

A kisegítő iskolába kerülőknek csak egy része kerül eredendően rossz értelmi képességei miatt ilyen iskolába. Másik részüknél az elhanyagolás, illetve a rossz magatartás az ok. Ez utóbbi rész fokozott (már az óvodás korban kezdődő) pedagógiai odafigyeléssel, erőfeszítésekkel olyan értelmi szintre emelhető, hogy felnőtt korukban nem kerülnek szükségképpen a hátrányos helyzetű rétegekbe. Ilyen erőfeszítések intézményes megtétele ezért nagyon indokolt. Az a rész azonban, amely öröklés, vagy születési sérülés, vagy betegség miatt gyengébb értelmi képességű, felnőtt korára sem tudja teljesen behozni hátrányát, ezért nagy esélye van, hogy hátrányos helyzetbe kerüljön. Mivel az örökletes okok, a születési sérülések (főleg a koraszüléssel kapcsolatban) és betegségek hatása valószínűleg nem fog döntően csökkenni 2000-ig, számítani kell rá, hogy az ezredfordulón is lesz egy olyan réteg, amely gyengébb értelmi képességei miatt kerül hátrányos helyzetbe és az alacsony jövedelmű kategóriába.

A cigánysággal kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a cigányságnak csak egy (viszonylag nagy) része tartozik a hátrányos helyzetű rétegbe, és hogy a hátrányos helyzetű réteg többsége nem cigány. Mégis jelentkezik cigány-probléma abban az értelemben, hogy a cigányság egésze nem teljesen integrálódott a társadalomba, ezt akadályozzák eltérő kulturális normái és szokásai és nem utolsósorban - a cigányság egy részénél - a nem magyar anyanyelv. Valószínűtlen, hogy 2000-ig a cigányság integrációja a társadalomba teljes mértékben meg fog valósulni, noha e tekintetben az utób-

bi időkben kétségtelen előrehaladás tapasztalható. Mivel pedig éppen a nem integrálódó cigány népesség szaporodik a leggyorsabban, számítani kell arra, hogy 2000 körül is százezres nagyságrendű problematikus helyzetű cigányréteg fog az országban élni. Hátrányos helyzetük oka elsősorban az, hogy az átlagosnál sokkal nagyobb arányban kerülnek ki közülük az általános iskola 8 osztályát el nem végző gyermekek, a rendszertelenül dolgozó felnőttek, a szakképzetlen és ezért alacsony keresetű felnőttek, a deviáns viselkedésűek, elsősorban bűncselekmények miatt elítéltek.

Az állami gondozottak száma jelenleg kb. 33 ezer. Az utolsó évtizedben lassan csökkent a számuk, miután korábban erősen nőtt. Azok akik hosszabb időt töltöttek állami gondozásban, legtöbbször nagy nehézségekbe ütköznek, amikor az intézményből kikerülve a társadalomba be kellene illeszkedniük. A beilleszkedési nehézségek nagy pedagógiai erőfeszítésekkel csökkenthetőek. Maga az állami gondozásba vétel gyakorisága is némileg csökkenthető a veszélyeztetett családoknak nyújtott fokozott támogatással. Mégis arra kell számítani, hogy 2000 körül is minden nemzedéknek körülbelül 2 %-a állami gondozott lesz és ezzel összefüggésben fokozott veszélynek van kitéve, hogy a hátrányos helyzetű rétegbe kerül.

120 ezer körül van jelenleg a gyámhatóságoknál és oktatási intézményekben nyilvántartott veszélyeztetett (de nem állami gondozott) gyermekek száma. A veszélyeztetettség oka a szülői család hátrányos helyzete, vagy deviáns viselkedése: alacsony jövedelem, rossz lakáshelyzet, alkoholizmus, bűnözés, súlyos betegség, a gyermekkel szembeni nem megfelelő bánásmód. Ezek a veszélyeztetett gyermekek (sokszor az állami gondozásba vételen keresztül) a potenciálisan hátrányos helyzetű felnőttek utánpótlását jelentik. Mivel a veszélyeztetettség oka igen sokszor a szülők deviáns viselkedése és ennek lényeges csökkenésére 2000-ig nem számíthatunk (sőt tartani lehet egyes formáinak terjedésétől is), a hátrányos helyzetnek ez a forrása fennmarad.

Az ideg- és elmebetegek nyilvántartott száma az elmúlt évtizedekben rohamosan nőtt, jelenleg kb. 120 ezer. A növekedés oka egyrészt az elme- és idegbeteg gondozás fejlődése volt: több gondozóintézet létesítése, több orvos, pszichológus és védőnő alkalmazása azt jelentette, hogy több beteget tudtak gondozni és ezáltal nyilvántartani. A gondozásra szoruló betegeknek a tényleges száma azonban ma a ténylegesen gondozottak számának 2-3-szorosára becsülhető. A betegek elég jelentős része dolgozik, beilleszkedik a társadalomba. Mégis biztosan állítható, hogy beilleszkedésük, illetve munkájuk eredményessége, teljesítménye elmarad az egészségesekétől. Ezért szükségképpen hátrányos helyzetben vannak, sőt családjuk is hátrányos hely-

zetbe kerülhet a fokozott gondozás szükségessége miatt.

A következő évtizedekben egyrészt remélni lehet, hogy a gyógyszeres kezelési módszerek tökéletesednek, úgyhogy az elme- és idegbetegek nagyobb része lesz képes a társadalomba beilleszkedni, dolgozni. Másrészt a gondozó hálózat továbbfejlesztésével (amely sürgősen szükséges) párhuzamosan egyre több lesz a nyilvántartott beteg. Nagyon valószínű az is, hogy a gazdaság fejlődésével párhuzamosan egyre nőnek a nagy követelményeket támasztó munkakörök, amelyeknek az elme- és idegbeteg emberek nem tudnak megfelelni, így beteg voltuk nyilvánvalóbbá válik. Emellett lehetséges, hogy a modern életkörülmények és életmód olyan növekvő feszültségeket teremtenek, amelyek az elme- és idegbetegségek gyakoriságát növeli. Valószínű ezért, hogy 2000-ig inkább nőni, mint csökkenni fog az elme- és idegbetegségek miatt a hátrányos helyzetűek száma.

Az alkoholizmus az elmúlt évtizedekben fokozatosan, de állandóan terjedt a magyar társadalomban. Ez a tendencia minden európai kultúrájú (tehát szeszesital-fogyasztó) fejlett országban érvényesült, talán az egyetlen Franciaország kivételével, ahol az egy főre jutó szeszfogyasztás régen is, de ma is a legmagasabb, de a közel-múltban már nem nőtt lényegesen. Ma a súlyos alkoholisták száma Magyarországon 150 és 200 ezer között van. Az alkoholisták általában nagy összegeket költenek szeszes italra, már ezért is hátrányos helyzetbe kerülnek és hozzák családjukat is. Emellett az alkoholizmus későbbi fázisaiban egyre kisebb követelményeket támasztó, ezért egyre rosszabb keresetet biztosító munkahelyekre kerülnek, egy részük igen gyakran változtatja munkahelyét. Továbbá viselkedésük a családban és a tágabb társadalmi környezetben más vonatkozásokban is deviánssá válik. Ezért nemcsak az alkoholisták maguk, hanem hozzátartozóik is a súlyosan veszélyeztetett rétegbe tartoznak.

Az ezredfordulóig sem a fogyasztott szeszesitalmennyiség csökkenésére, sőt növekedésének megállítására nem számíthatunk (az egyetlen gátló tényező az automobilizmus terjedése lehet), sem az alkoholisták gyógykezelésének sokkal eredményesebbé válására nem számíthatunk. Ezért arra kell számítani, hogy csak az alkoholizmus miatt a népességnek legalább 6 százaléka (mint jelenleg) hátrányos helyzetben lesz.

A deviáns viselkedések között röviden szólni kell az öngyilkosságról. Az 1950-es évek óta állandóan emelkedik Magyarországon az öngyilkosok száma és jelenleg a világon a legmagasabb a kimutatott szám. (A halálesetek kb. 3 %-ának oka öngyilkosság.) Ennek magyarázatát nem tudjuk megadni. Ezért nagyon nehéz jövőbeli alakulá-

sát előrebecsülni. Nem remélhetjük, hogy ezen a téren döntő javulást érhetünk el, legfeljebb az emelkedő tendencia megállásában bízhatunk.

A bűnözés tendenciájának prognosztizálásakor mindenképp le kell szögezni, hogy a bűncselekménynek minősített cselekmények száma és az elítéltek száma a jövőben igen erősen fog függni a büntető jogszabályok és joggyakorlat változásától. Például a vagyon elleni bűncselekmények alsó értékhatárának felemelése - a múltéhoz hasonlóan - a bűnözés látszólagos csökkenését okozza; a devizagazdálkodással kapcsolatos szabályok megváltoztatása a jövőben lényegesen megváltoztathatja a devizagazdálkodás megsértése miatt elítéltek számát stb.

A jogszabályok és joggyakorlat megváltozásán kívül további tényezők módosíthatják a bűnözés alakulását. A bűnözés csökkenését várhatnánk többek között az iskolai végzettség emelkedésétől, a belső vándorlás mérséklődésétől, az életkörülmények javulásától. Viszont egyes nálunk gazdaságilag fejlettebb országokban az életszínvonal emelkedésével, az iskolai végzettség emelkedésével párhuzamosan nem csökkent, hanem nőtt a bűnözés. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a növekedés nem mindenütt egyforma mértékben következett be, így nem szükségszerű, hogy nálunk is bekövetkezzék.

A múltbeli magyarországi tendenciák előrevetítése nem látszik megbízható támpontnak, mert az elítéltek számának ingadozása elsősorban a jogszabályok és joggyakorlat változásával függött össze. Az utolsó néhány évben mindenesetre mutatkozott egy olyan tendencia, hogy az erőszakos bűnözés kissé nőtt, továbbá a fiatalok bűnözése nőtt. Elképzelhető e két tendencia erősödése.

A 80 éven felüliek száma az elmúlt évtizedekben gyorsan nőtt és a 2000-ig további lassabb (időnként ingadozó) növekedésre számíthatunk. Számuk 1978-ban 194 ezer 2001-ben várhatóan 245 ezer. Mivel a 80 évesek körében általában sokan vannak, akik gondozásra szorulnak, illetve gondozás hiányában súlyosan hátrányos helyzetben vannak, a korösszetételnek ez a változása a hátrányos helyzetűek, illetve a gondozásra szorulóknak számának növekedésével jár.

Ha összefoglalásként mégis megkíséreljük a hátrányos helyzetűek és deviáns viselkedésűek számát 2000-re előrebecsülni, akkor - a jövedelmi helyzet javulása ellenére - inkább növekedésre, mint csökkenésre lehet számítani. Egyre ritkább lesz ugyanis a kizárólag anyagi okok miatt hátrányos helyzet, viszont várhatóan nő a demográfiai, egészségi és magatartási okok miatti hátrányos helyzet, vagyis az öreg-

ség, elme- és idegbetegség, alkoholizmus és esetleg a bűnöző családtag jelenléte miatt hátrányos helyzetben lévők száma. Ugyanakkor nem várható nagy csökkenés a hátrányos helyzetűek számában a minimális iskolai végzettséget elérők arányának növekedése, az állami gondozottak számának esetleges csökkenése, vagy a gyengébb értelmi képességűek számának esetleges csökkenése következtében. A hátrányos helyzetűek problémái tehát velünk maradnak 2000-ig, de a hátrányos helyzetű réteg összetétele és a hátrányos helyzet okainak súlya változni fog.

10. A magas jövedelmek és a lakossági vagyon alakulásának perspektívái

A kiemelkedően magas személyi jövedelmek a múltban, a gazdasági fejlettség és az életszínvonal alacsonyabb szintjén nem okoztak különösebb problémát a szocialista országok számára. Az ilyennel rendelkező családok a többiekénél jobban táplálkoztak, ruházkodtak, laktak stb. és ezzel a kérdés nagyjából le is zárult. Ma már nem ez a helyzet, és még inkább így lesz a jövőben.

Magas jövedelmen (személyi jövedelmen) nem egy abszolút nagyságot meghaladó jövedelmet, hanem relatív és bizonyos fokig szubjektív elemeket is magában foglaló kategóriát értünk. Magas jövedelem az, amely a jövedelmet élvező egyén, illetve család szükségleteit (folyó fogyasztási és a fogyasztást közvetlenül szolgáló beruházási szükségleteit) érdemlegesen meghaladó többletet tartalmaz, mely ésszerűen, a törvényes keretek között nehezen felhasználható. Természetesen ugyanaz a jövedelem, ami ma ésszerűen már nem felhasználható többletet tartalmaz, két évtized múlva - a nagymértékben kiszélesedett kínálat, illetve szükségleti skála következtében - minden "gond" nélkül elkölthető lesz. De ugyanebben az időszakban a jövedelmek is jelentősen nőnek. A fenti módon definiált magas jövedelem problematika tehát megmarad, csak magasabb sávban.

Az ország jelenlegi és a közeljövőben várható gazdasági helyzetének, a VI. ötéves terv körvonalainak az ismeretében, a nyolcvanas években nem várhatunk minőségi változást jelentő életszínvonal-emelkedést. A lakosság egy főre számított reáljövedelme, minden valószínűség szerint, a 80-as évek végén is jelentősen alacsonyabb lesz, mint ma a legfejlettebb tőkés országokban. Csak a kilencvenes évekre remélhetjük az anyagi jólét nagyobbarányú, általános emelkedését. A magas jövedelmek alakulása azonban nem feltétlenül ezt a trendet követi.

Amennyiben gazdaságirányításunk nagyobb teret ad az egyéni érdekeltségnek, a keresetek nagyobb differenciálódása alapján végbemenő nagyobb jövedelem differenciálódás már a 80-as években növelheti a magas jövedelmek súlyát. A magas személyi jövedelmek túlnyomó többsége ma foglalkozáshoz kötődően jön létre és ez az elkövetkező évtizedekben is így lesz. Mindenekelőtt a következő dolgozó csoportoknál fordulnak elő magas jövedelmek:

- Művészek, tudósok, különlegesen magasán kvalifikált szakemberek, vezető állásúak, egy részénél, főleg olyan esetekben, amikor a fő állásból származó keresethez jelentős mellékjövedelmek társulnak. (Találmányi díjakból, szerzői honoráriumokból, fellépti díjakból stb.) Az e körből kikerülő magas jövedelműek száma és jövedelmük nagysága előreláthatóan nőni fog. Különösen vonatkozik ez a vezetőállásúakra és a magasán kvalifikált szakemberekre. Amennyiben az állami vállalatok manager típusú vezetését preferáljuk, a mainál lényegesen magasabb, a maihoz képest szokatlanul magas, vezetői jövedelmekkel kell számolnunk. Ilyen helyzet esetén a magasán kvalifikált szakemberek között is több lesz a kiemelkedő jövedelmű, és ezt a kiemelkedő jövedelműket a mainál nagyobb arányban főállásukban érik majd el.

- A magánkisiparosok, magánkereskedők (maszekok) egy részénél. A magánkisiparosok és magánkiskereskedők száma nőni fog, és a legális magántevékenység kiterjedhet egyes olyan területekre is (csoportos gyermekgondozás, idősgondozás, magánpenziók stb.) ahol eddig minimális volt a szerepe. Ez azonban nem jelenti a magas jövedelműek számának ugyanilyen arányú növekedését ebben a körben. A kirívóan magas jövedelmek itt jórészt a termék- vagy szolgáltatáshiányra, a konkurencia gyengeségére vezethetők vissza. Amennyiben a termék- és szolgáltatáshiány enyhül, a verseny kibontakozik - ez előreláthatóan így lesz - a monopolhelyzetből fakadó magas jövedelem kevesebb lesz, azok mérséklődnek. Mivel azonban - külföldi tapasztalatok szerint - ebben a szektorban még erőteljes konkurencia esetén is sokkal gyakoribb a magas jövedelem, mint a munkásként vagy alkalmazottként foglalkoztatottak körében, a szektor szélesedésével növekszik a lakosság magas jövedelemhez jutó hányada.

Amennyiben az üzemméret (foglalkoztatható munkások száma, alkalmazható gépi berendezés stb.) jogi korlátai kibővülnek - erre van tendencia - a magas jövedelmek "magassága" megnő.

- A szocialista szektorba illeszkedő, de a gazdasági eredményből közvetlenül részesedő dolgozók egy részénél. Ez a szféra, melynek legismertebb képviselője napjainkban a

bérleti rendszerben dolgozó "gebines" bolt-, vagy vendéglővezető, valószínűleg kiszélesedik az elkövetkező évtizedekben. A kiskereskedelmen és a vendéglátóiparon kívül kiterjedhet pl. benzinkút kezelésre, személyautó (taxi) fuvarozásra stb. Itt a jövedelmek lényegesen magasabbak, mint a szokásos munkadíjazási formákban (természetesen jóval többet is kell érték dolgozni), nem ritkán a mi értelmünkben vett magas jövedelmek. A konkurencia fokozódása és a hiány enyhülése azonban itt is mérsékelően hat. Továbbá: "gebinesekké" nagyrészt azelőtt is "borraivalós" szakmákban dolgozók válnak, tehát olyanok, akik megelőzőleg is jóval az átlag fölött ke-restek.

A szocialista szektorba illeszkedő kisvállalkozás, különösen társas vállalkozás, valószínűleg új területeken, új formákban is megjelenik. Így pl. létrejöhetnek kis létszámot tömörítő és nagyfokú önállósággal rendelkező ipari és szolgáltató szövetkezetek. Eddig a szellemi foglalkozásúakat egyesítő társulások közül csak az ügyvédi és bizonyos oktatói munkaközösségek terjedtek el. Elképzelhetők azonban pl. mérnöki társulások is, elsősorban népgazdasági jelentőségű találmányok nagyüzemi gyártásának kidolgozására stb. A ma már túlhaladott orvosi magánrendelőket is, egy részüket, sokkal korszerűbb orvosi munkaközösségek válthatják fel. Ezek az új formációk is teret adhatnak magas személyi jövedelmek keletkezésének.

A nagyösszegű "láthatatlan" jövedelmet (borraivalót, hálapénzt, csúszópénzt, "fusi-ban" végzett munkák díját) élvezőnél. A hagyományos borraivalónak, a hálapénznek a magas jövedelmek létrejöttében betöltött szerepe, előreláthatólag nem sokat változik. A borraivalót részben helyettesítő szervízdíj bevezetése és a szabad orvosválasztás sem eredményezne fordulatot ebből a szempontból. Az áru- és szolgáltatáshiány csökkenésével viszont a csúszópénz és a csúszópénz tartalmú borraivaló jelentősen visszaszorulhat. Ez különösen akkor várható, ha a munkaerőhiány enyhülése lehetőséget ad a tiltó rendelkezések érvényesítésére. Az ilyen forrásból származó jövedelmek tehát csökkennek. A "fusi" munkák jelentős része legális útra terelődhet. Ez azonban az itt keletkező magas jövedelmek terén valószínűleg nem hoz érdemleges változást. A legálisan mellékmunkát végzők adóznak ugyan, de általában megrendelésük is több, mint az engedély nélkül dolgozóké.

- A paraszti, illetve vegyes munkás-paraszt, alkalmazott-paraszt háztartások egy részénél, ahol a közös, illetve állami gazdaságból származó keresethez a háztáji gazdaságból származó jelentős bevétel társul. A háztáji gazdaság szerepe az elkövetkező évtizedekben sem csökken, korszerűsödésével az ebből származó jövedelmek nőnek.

A mi értelmünkben vett magas jövedelmű falusi családok számában mégsem várható növekedés. Ez egyrészt abból következik, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma csökken. Másrészt abból, hogy a falun keletkező magas jövedelmek ma jórészt a falusi lakosság alacsony igény szintje és a falusi szolgáltatóhálózat elmaradottsága következtében tartalmazznak ésszerűen nem felhasználható többletet. Ahogy ez a helyzet változik, ahogy nő a falu civilizáltsága és kulturáltsága, úgy szűnik meg e jövedelmek egy részének "nehezen" elkölthetősége.

A magas személyi jövedelmek létrejöttében a foglalkozástól független alkalmi és rendszeres jövedelmek is szerepet játszanak. Ezen belül az örökség és a családon belüli ajándék súlya jelentősen nőni fog. Ezzel a vagyon kérdéseit tárgyaló fejezet részben még foglalkozunk.

Végeredményben a magas jövedelmek alakulásának valószínű tendenciája: számuk és nagyságuk növekedése. Több családnak lesz magas jövedelme, mint ma és ezek magasabbak lesznek. Hogy ez a növekedés végül is milyen mértékű lesz, ez szabályozásuktól is függ. Ebben az adóztatás - előreláthatólag - a mainál nagyobb szerepet fog játszani. A családi jövedelemadó esetleges bevezetése elsősorban az állami vagy társadalmi szervektől származó, jól ellenőrizhető jövedelmeket érintené. Minden bizonnyal nagyobb súlyal fog azonban jelentkezni a lakosságon belüli jövedelemáramlás során keletkező magas jövedelmek megfelelő adóztatásának a szükségessége. Itt ma nem az adó mértéke, hanem az adófegyelem és adómorál a nagy probléma. Ha itt nem sikerül lényegesen változást elérni, a magas jövedelmek növekedése kedvezőtlen társadalmi-politikai konzekvenciákkal járhat. Az egyenlőtlenségek mérséklése érdekében - továbbá - a jelenleginél sokkal intenzívebb szociálpolitikára, a hátrányos helyzetű rétegek erőteljesebb, célirányosabb támogatására lesz szükség, még az általános jólét jelentős fokozódása mellett is.

A magas jövedelemnek természetesen felhasználási lehetőséget kell találniuk. Az áru és szolgáltatás kínálat továbbra is elsősorban a tömegek keresletének fog megfelelni, de a mainál nagyobb mértékben alkalmazkodik majd a magas jövedelműek speciális igényeihez. Ugyanakkor a jövedelmek általános, és különösen a magas jövedelmek növekedése következtében, jelentősen megnő a lakosság megtakarítási és ezen alapuló felhalmozó képessége. A társadalomnak is érdeke, hogy a pazarló fogyasztással szemben a józan tartalékolásra, felhalmozásra is törekvő életformát preferálja. Ilyen körülmények között a lakossági vagyonosodási folyamat intenzívebbé válik.

A vagyonnak tekinthető tulajdonképpen minden valamiféle értéket képviselő és

szükség esetén értékesíthető tárgy, tehát pl. tartós fogyasztási cikk. Vizsgálódásunk szempontjából azonban csak olyan nagyságú vagyonnak van jelentősége, mely érdemlegesen befolyásolja tulajdonosa anyagi helyzetét. Vagyonát tulajdonosa valamilyen módon mindig hasznosítja. A hasznosítás lehetséges fajtái szerint a vagyon következő típusai különböztethetők meg:

- a használati értéként hasznosuló vagyon;
- a foglalkozás gyakorlásához kapcsolódó vagyon;
- a tartalékolási célú vagyon;
- a jövedelmet eredményező vagyon;
- altruista célra fordított vagyon.

A különböző hasznosítási formák valójában nem különülnek el egymástól ilyen élesen, ugyanaz a vagyontárgy egyszerre többféle célt is szolgálhat, de a vizsgálódás számára alkalmazhatónak látszik ez a rendszerezés.

A használati értéként hasznosuló vagyon, azaz, amikor a tulajdonos lakik a lakásában, használja a nyaralóját, a tulajdonát képező tartós fogyasztási cikkeket stb. ma is a vagyonhasznosítás fő formája, és tere az elkövetkező évtizedekben, a jólét és az igények növekedésével, még csak nőni fog. Ma még kivételes luxusnak tekintett tartós fogyasztási cikkek kerülnek a jobb módú rétegek tulajdonába és válnak mindennapi életük szerves részévé. Ez különösen a szabadidő változatos felhasználását segítő tárgyakra áll. Ugyanezen réteg körében a lakáskultusz is nagyon megerősödik. A magasabb szintű lakásigényeket a szóban forgó időszakban szinte kizárólag csak saját tulajdonú lakással lehet majd kielégíteni. A személyi tulajdonban lévő lakásoknak nemcsak a száma nő, hanem az újonnan épült ilyen lakások többsége sokkal nagyobb méretű, kényelmesebb, esztétikusabb és ezáltal értékesebb lesz, mint ma. A legjobb módú rétegek tulajdonában lévő lakások, családi házak értéke a többszöröse lesz az átlag lakásénak.

A személyi tulajdonban lévő üdülők száma, ha nem is az eddigi, de továbbra is gyors ütemben fog nőni. (Főleg a ma még kevésbé kiépült üdülőterületeken, üdülő falvakban.) A jobb módú rétegek üdülőinek jellege kezd megváltozni. A mai hétvégi házak, nyaralók egy része - úgy, ahogy a gazdaságilag fejlettebb országokban tapasztalható - "második lakássá", "villává" alakul át, annak minden komfortjával, kényelmével. Ez már nemcsak a nyaraló hagyományos funkcióit tölti be, hanem pl. a kötetlen munkarendben dolgozó értelmiségiek alkotóhelye, a nyugdíjassá vált családtagok lakóhelye is lesz az év jelentős részében. Ez viszont annyit is jelent, hogy értékük semmivel sem

marad el az "első lakásé" mögött, ahhoz hasonló vagy azt még meg is haladó családi vagyont képvisel.

A foglalkozás gyakorlásához kapcsolódó vagyon esetében az egyén, család, vagy kisebb közösség a tulajdonát képező termelési eszközök segítségével gyakorolja foglalkozását, a saját műhelyében, üzletében dolgozik. A tőkés országokban - a termelési eszközök magántulajdonából fakadóan - ez a vagyon fő formája. Nálunk erről nem lehet szó, de jelentősége, súlya az elkövetkező évtizedekben nőni fog. A magánkisiparosoknak, magánkiskereskedőknek nemcsak a száma lesz nagyobb, hanem műhelyük, üzletük sokkal korszerűbbé, jobban felszereltté is válik. Csak így tudnak megfelelő színvonalú szolgáltatásokat nyújtani, a szocialista szektorral eredményesen együttműködni. Következőképp az ezt akadályozó tulajdonkorlátozások enyhülni fognak, az ilyen típusú vagyonok megnövekednek. Az új típus, kisméretű szövetkezetek, munkaközösségek tőkéjét alapvetően maguk a tagok fogják összeadni, és ez az ő vagyonukat képezi. A bérleti (gebines) rendszer olyan továbbfejlődése várható, ami a bérlőtől (fiók, lerakat tulajdonostól) is érdemleges tőkét igényel. A háztáji és kiegészítő gazdaságok korszerűsödése is együtt jár az ezekben lekötött tőkevagyon növekedésével.

A tartalékolási célú vagyon. A jólét növekedésével a megtakarítható jövedelemrész nő, magasabb jövedelmi szinten a megtakarítás, tartalékolás aránya nagyobb. A tartalékolás leggyakoribb formája a takarékbetét. Ez a jövőben is így lesz. Ha azonban a kamat nem fedezi az árák növekedését, tehát a kamat negatív lesz, a betétképződés lelassul. A tartalékolásnak bizonyos szempontból a takarékbetéthez hasonló formája a biztosítás. Ez is a lakossági vagyon része. Jövőbeni térhódítását ugyancsak az árszínvonal növekedése nehezítheti.

Negatív kamat esetén előtérbe lépnek a tartalékolás nem pénzbeni formái. Ilyen körülmények között számítani lehet a különböző értéktárgyak (nemesfém, ékszer, műalkotás stb.) fokozott felhalmozására, az ehhez kapcsolódó spekulációs tendenciákra.

Ha az építőipari és telekárak növekedése meghaladja az árák átlagos növekedését - ez várható -, a lakosság igyekszik megtakarított pénzének minél nagyobb részét ingatlanba fektetni. Erre elsősorban a jelentős összegű megtakarítással rendelkezőknek lesz módjuk, akik vagyona így az ingatlanok értékgyarapodásából is gyarapszik. Amennyiben az ingatlanok jelentős mértékben tartalékolási, teaurálási célokat szolgálnak, a lakások, nyaralók kihasználása romlik. Ha az állami lakások bére a valóságos költségekhez viszonyítva irreálisan alacsony marad, a bérlakás birtoklása is jelentős vagyonnal

egyenértékű, ami ugyanígy felhasználható teaurálásra, mint a személyi tulajdonú, és az állami lakásalap rossz kihasználását vonja maga után. (Ez a tendencia már ma is megállapítható.)

A jövedelmet eredményező vagyon, a vagyonból származó jövedelem tekintetében társadalmunk alapelve természetesen változatlan marad: ezt messzemenően korlátozni igyekszik. Ennek ellenére a vagyonból származó jövedelmek - előreláthatóan - nőni fognak, azok a mainál gyakoribbak lesznek. Ez már a foglalkozás gyakorlásához kapcsolódó vagyon terjedéséből is következik. Itt a jövedelem fő forrása a kifejtett munkatevékenység, de az az esetek jelentős részében a befektetett tőkétől is függ. Ez tulajdonosának akkor is jövedelmet hozhat, amikor a munkatevékenységgel már felhagy. (Műhely, üzlet magánszemély által történő bérbeadása ma is előfordul.) Bizonyos tőkejövedelmek a foglalkozástól függetlenül is létrejönnek. Így pl. van olyan elképzelés, hogy az új típusú kis szövetkezeteknek olyan tagjaik is lesznek, akik főleg, vagy kizárólag, csak tőkéjükkel járulnak majd hozzá a vállalkozáshoz, természetesen csak korlátozott jövedelemszerzési lehetőséggel. De a lakosságnál felgyülemlett pénzeszközöknek a népgazdaság számára is előnyös hasznosítására nyilván más mód is nyílik. Így pl. esetleg létrejönnek ún. "inveszt" vállalatok, melyek állami szerv égisze alatt, de lakossági eszközökből különböző vállalkozások finanszírozását látják majd el. Az "inveszt" vállalat (szövetkezet) tagjai pénzüket a betéti kamatnál nagyobb jövedelem reményében, de jelentős kockázatot vállalva bocsátanák rendelkezésre.

Nőni fognak az ingatlanok bérbeadásából keletkező jövedelmek is. Különböző körülmények (a lakás, ill. üdülő mérete iránti családi igények növekedése; idegenforgalmi szálláshelyek magánérőből történő építése fokozásának és ugyanakkor a magas jövedelmek felhasználása népgazdaságilag hasznos mederbe terelésének a szükségessége stb.) abban az irányban hatnak, hogy az ingatlantulajdon mai jogi korlátai (méret, érték stb.), valamennyire szélesedjenek. Elképzelhető pl, hogy egy-egy családnak a valóban saját üdülését szolgáló nyaralóján kívül, egy kifejezetten kiadási, idegenforgalmi célokat szolgáló üdülőrésze is lehet majd.

A napjainkban létrejövő üdülőszövetkezetek már részben ilyen irányban mutatnak. A kifejezetten bérbeadás céljából történő lakásépítést, vásárlást, nyilván nem fogják lehetővé tenni a rendelkezések, de azért ezen a téren is a mainál nagyobb rugalmasság várható. Az újonnan épült lakások jelentős részének mérete és beosztása is olyan lesz (több fürdőszoba, teljesen szeparált lakrészek), ami kényelmesebbé teszi a tulajdonos számára a lakás egy részének bérbeadását. Az általuk fizetendő magasabb lakbérek ugyanerre készíthetik a nagyméretű bérlakások birtokosait.

A vagyonok (vagyonrészek) altruista célú felhasználása minden bizonnyal nőni fog. Ez ma még ritka társadalmunkban, de az utolsó évtizedben mutatkozik bizonyos előrehaladás ezen a téren (kulturális, szociális célú alapítványok, ösztöndíjak stb.) és ez valószínűleg folytatódni fog.

A vagyonok megoszlásában a jelenlegihez képest változás következik be. Egyrészt több családnak lesz érdemleges vagyona, ez a réteg szélessé válik, amennyiben ez viszonylag szűk réteg szocialista viszonyok között szokatlanul gazdaggá, vagyonossá lesz. (Ez a gazdaság, vagyonosság azonban nem is hasonlítható a tőkés országokban tapasztaltakhoz.) Ebben jelentős szerepet játszik a családon belüli ajándékozás (a szülő a gyermeknek) és az öröklés jelentőségének a növekedése.

Ennek a tényezőnek a súlya növekedni fog, mivel örökhagyó korba lépnek azok a korosztályok, melyeknek életükben is módjuk van felnőtt gyermekeik számára anyagi értékeket juttatni, és gyakran örökség formájában is jelentős értékeket hagynak maguk után. A mai 50 év körüliek - ebben a korban a leggyakoribb az öröklés - még olyan generációtól örököltek, amelyiknek sokkal kevesebb örökbehagyni valója volt.

A vagyónátruházás, ezen belül az öröklés, egyébként a legtöbb országban rendszeres növekedést mutat. Az aktusok száma is nő, és az egy-egy aktussal átruházott érték is.

Az örökségek nagyságában természetesen nagyok lesznek a különbségek. A mainál jóval gyakoribb lesz a nagy értéket képző lakás öröklése, ugyanis az időszerűak többsége összkomfortos, korszerű lakással rendelkezik majd. Amennyiben a lakbér - a valószínű költségekhez viszonyítva - alacsony marad, a bérlakás öröklése is jelentős, pénzérté tehető értékhez juttatja az utódokat. A családon belüli ajándékozás és öröklés által is fokozza a vagyoni egyenlőtlenségeket, hogy a jobb módú családokban az átlagosnál kisebb a gyermekszám, tehát a nagyobb vagyon még kevesebb utód között is oszlik meg.

A legvagyonosabb réteg többsége az egyúttal magas munkajövedelmet élvezők közül fog kikerülni. Ez nemcsak abból következik, hogy - természetszerűleg - a magas jövedelműeknek van leginkább lehetőségük megtakarításra és ezen keresztül vagyonuk gyarapítására, hanem abból is, hogy - a külföldi tapasztalatok is erre mutatnak - a magas munkajövedelműeknek, mivel általában jobb módú családból származnak, nagyobb esélyük van az öröklésre és általában nagyobb értéket is örökölnek, mint az alacsony jövedelműek. Fennáll tehát a veszélye annak, hogy ugyanazok a rétegek, melyek a legelőnyösebb

helyzetben lesznek a munkajövedelem szempontjából, hasonlóan előnyös helyzetben lesznek a családi ajándékok és az öröklött vagyon szempontjából is.

Az a körülmény, hogy a lakosság széles köre rendelkezik majd érdelemes vagyonnal, nem tekinthető negatív jelenségnek. Ellenkezőleg. Az egyúttal vagyontárgyat is képező értékes jószágok birtoklása része a kellemes, tartalmasabb élet anyagi keretének. Modern viszonyok között igényes életforma ezek nélkül nehezen képzelhető el. Másrészt a vagyon anyagi biztonságot is ad tulajdonosának. Ennek a jelentősége a tőkés társadalomban óriási, de a mi körülményeink között sem lebecsülhető. Nálunk is érik a családot olyan megrázkódtatások (haláleset, betegség, rokkantság stb.) melyek anyagi következményeit a társadalom az elkövetkező évtizedekben is csak részben fogja tudni magára vállalni.

Fontos szerepet játszhat a családi vagyon (tartalék) abban is, hogy a már nyugdíjas időszerűak fenntarthatassák régebbi anyagi életvitelüket, kielégíthessék megnövekedett speciális szükségleteiket. És végül: ameddig az állam a lakásellátás megoldásában jelentős mértékben a lakosság eszközeire kell, hogy építsen - ezen a téren a következő két évtizedben nem várható érdelemes változás - addig a józan mértékű családi vagyonképzés társadalmi elvárásnak tekinthető. Igaz, még a mérsékelt vagyonképződésből is adódik probléma. Így pl. az, hogy az anyagi tartalékkal rendelkező munkaerő sokkal inkább válogathat a munkalehetőségek között, mint a "nincstelen proletár", szükség esetén kivárthatja a neki megfelelőt, és gyakran munkahelyén is kevésbé ösztönözhető. Ezzel a problémával azonban minden modern társadalomnak meg kell küzdenie.

A vagyonok koncentrációja, a túlzott vagyoni különbségek ellen azonban feltétlenül védekezni kell. Ezt már a jövedelmeknél kell kezdeni, de valószínűleg szükség lesz a vagyonosodás közvetlen fékezésére is. Mindenekelőtt a jövedelemforrást képező vagyonok megfelelő adóztatására van szükség. Rendkívül fontos a vagyoni különbségeknek a fiatal generációra, az utódokra gyakorolt hatását mérsékelnünk. Ez elsősorban az örökség és a nagyértékű ajándékok megadóztatása útján érhető el. Rendkívüli nehézsége, hogy az ingatlanon kívüli értékek nagyrészt kicsúsznak az ellenőrzés alól. Esetleg sor kerülhet az örökösödési illeték nagyságának az örökös anyagi helyzetétől való függővé tételére is. Ugyanakkor - minden valószínűség szerint - sokkal erőteljesebbé válik majd a szerény anyagi környezetből kikerülő fiatalok pálya- és önálló életkezdésének állami támogatása. Ez feltétlenül szükségesnek látszik.

III. KÖVETKEZTETÉSEK

Az elmúlt évtizedekben hazánkban a gazdasági és társadalmi viszonyok forradalmi változásokon mentek keresztül. A termelési viszonyok megváltozása, a termelőerők fejlődése alapot adott az életszínvonal jelentős növekedéséhez. Ez a végbemenő kulturális forradalommal, a társadalmi struktúra, az életmód átalakulásával és a tudati változásokkal együtt az egész lakosság számára történelmileg igen rövid idő alatt szüntette meg, illetve korlátozta a meghaladott társadalmi rendszertől örökölt, szocializmustól idegen hatásokat és teremtett anyagi és társadalmi értelemben általánosan jobb, emberibb létfeltételeket.

Az előttünk álló évtizedekben a múltban elért fejlődés lehetővé, távlati társadalmi céljaink pedig szükségessé teszik, hogy a társadalmi fejlődés és fejlesztés központi törekvése az időszak egészében a szocialista társadalom előnyeinek kibontakoztatása, az ehhez szükséges feltételek megteremtése, az ezt szolgáló intézményrendszerek hatékony működtetése legyen. Az elmúlt másfél-két évtized egyik legfontosabb tanulsága, hogy a magasabb életszínvonal önmagában nem eredményezi a társadalmi feszültségek megszűnését, illetve a mégoly gyors gazdasági fejlődés és életszínvonal emelkedés is szükségképpen együtt jár új feszültségek, ellentmondások keletkezésével.

Ezért az időszak központi törekvésének megalapozásában, az egyik fő megoldandó feladat a gazdasági fejlődés és a többi társadalmi szféra mozgásának szervezettebb összehangolása, a társadalmi fejlesztés tudományos megalapozottságának és tudatosságának, végsősoron a társadalmilag hatékonyabb fejlődésnek elérése. Az előttünk álló időszakban a társadalmi fejlődéssel és fejlesztéssel összefüggő teendők úgy kapnak nagyobb fontosságot, hogy nem csökken a szocializmus építéséhez szükséges anyagi források bővülésének és az anyagi értelemben vett életszínvonal emelésének szerepe.

A társadalmi fejlődés egyes területeit érintő prognózisok eredményei alapján összefoglalóan az alábbi lényegesebb következtetéseket vonhatjuk le:

1. Az egyes prognózisok a jövő várható fejleményeinek, potenciális problémáinak felvázolása mellett hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy - miután még a megtervezett jövő sem lehet a teljes jövő - rugalmasabban alkalmazkodjunk az előre nem láthatóhoz.

Ezért az előretétekintés fontos része az eredményekkel szembeni kétely, a bizonytalanság változó mértékének jelenléte és elfogadása és ezekből következően a nyitottság tudatos fenntartása. Az eredmények bizonytalansága többek között arra vezethető vissza, hogy az egyes prognosztizált folyamatok nem, vagy csak korlátozottan kapcsolhatók össze egymással és a gazdasági fejlődéssel, noha ezek az összefüggések a tényleges fejlődés során vitathatatlanok és szorosak.

A bizonytalanság fakad abból is, hogy a már megismert folyamatok vagy hatásaik jövőben a korábbiaktól lényegesen eltérő jellemzőket, más minőséget mutathatnak. Így pl. a népesedési folyamataink hosszabb távú alakulását viszonylag jól prognosztizálhatjuk, hatásuk azonban - elsősorban az öregedéssel és a népesség fogyással összefüggő hatások - a társadalmi fejlődés új elemeit jelenthetik. A termelőerők további fejlődése korábban nem tapasztalt változást és hatásokat eredményezhet a fizikai és a szellemi munka közötti különbségek csökkenése, e munkák belső differenciálódása, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők - elsősorban tömegessé válásuk miatt - elit jellegének megszűnése, a parasztság által végzett munka jellegének, körülményeinek megváltozása terén, ami végső soron azzal a követelménnyel járhat, hogy mai kategóriáink nem, vagy csak korlátozottan fejezhetik ki ezek lényegét.

A társadalmi folyamatok alakulásában az adott időszakban bizonytalansági tényezőt jelent a gazdasági fejlődés alakulása is. Attól függően, hogy az 1970-es évek második felében kezdődött alacsony szintű növekedéssel és a gyors mikrostrukturális változások kényszerével, valamint igen lassú életszínvonal növekedéssel jellemezhető szakasz mennyi ideig tart és e szakasz után milyen ütemű fejlődés következik, természetesen változhatnak társadalmi fejlődésünk egyes folyamatainak alakulását jellemző pályák és elemek.

2. Az elmúlt évtizedekben alapvetően a makrostrukturális gazdasági változások következményeként, a társadalmilag feltételezetten és kívántan, de nagyjából spontánul mentek végbe az olyan társadalmi folyamatok, mint az életmód változásai, a mobilitás, az urbanizáció stb. Az előttünk álló időszakban, a korábbinál alacsonyabb növekedési ütemmel és elsősorban mikrostrukturális folyamatokkal jellemezhető gazdasági fejlődés körülményei között, a tudati tényezők szerepének általános növekedésével, a gazdasági és társadalmi összefüggésrendszer megváltozására kell számítanunk.

E változás lényegét úgy fogalmazhatjuk meg, hogy egyrészt a társadalmi folyamatok-

ban, a társadalmi aktivitásban rejlő potenciák feltárhatóbbakká válnak és ez a korábbiaknál tudatosabb és hatékonyabb gazdasági fejlesztést eredményezhet, másrészt egyes társadalmi folyamatok determináló, esetleg korlátozó tényezőkként is jelentkezhetnek.

3. Mai, a jelent tükröző, megalapozott ismereteink az időszak elején nem jelzik olyan új társadalmi folyamatok, többé-kevésbé jól körülhatárolható csiráit, elemeit, amelyek olyan jellegűek és jelentőségűek lehetnek, mint az elmúlt két évtizedben a falusi lakosság életmódjának változása, az automobilizmus elterjedése, vagy a "második gazdaság" szerepének növekedése volt. E kiindulásból az következik, hogy a fejlődést alapvetően az 1980-as évek elején már létező társadalmi folyamatok további kibontakozása, szerepének változása jellemezheti.
4. Kevésbé valószínű azonban, hogy két évtized alatt nem jelennek meg új elemek, folyamatok a társadalmi fejlődésben. Noha mai ismereteink ezt önmagukban nem alapozzák meg, nemzetközi tapasztalatok és saját fejlődésünk történeti tanulságai arra mutatnak, hogy az új mozzanatok és folyamatok nagy bizonyossággal létrejönnek és várható, hogy ezek egy új dimenziójú társadalmi mobilitáshoz, egy, a gyakorlatban is formálódó új értékrendszerhez (munkakultúrához), demográfiai és regionális tényezőkhez, nagyobb fokú társadalmi nyitottsághoz (beleértve a lakosság nemzetközi kapcsolatának bővülését is) kapcsolódhatnak.
5. A munkavégzés, az életszínvonal és az életmód fejlődésében már az elmúlt időszakban megjelentek és kisebb-nagyobb mértékben tért hódítottak a minőségi tényezők; a minőségi összefüggések szerepe folyamatosan növekedett. Az anyagi szükségletek és kielégítésük elért színvonala mellett arra számíthatunk, hogy ez a tendencia folytatódik és az előttünk álló két évtizedet nagymértékben jellemezni fogja első sorban minőségileg meghatározott szükségletek, igények növekedése és a kielégítésükre való törekvés. Számolni kell olyan alternatívával is, hogy a minőségi elemek túlsúlyra jutása az életszínvonal és az életmód egyes alapelemeiben is fordulatot eredményez. Erre nagy valószínűséggel kerülhet sor az oktatással, képzéssel szembeni társadalmi és egyéb szükségletek területén. Bonyolítja az előrelátásunkat, hogy egyes rétegeknél, az ellátás egyes elemeiben esetleg alapvető szükségletek kielégítésének mennyiségi problémáival is számolnunk kell. Ilyen lehet az egészségügyi és a lakásszükségletek alakulása.

A minőségi összefüggések előtérbe kerülése felhívja a figyelmet az átlagokon alapu-

ló megközelítések megbízhatóságának csökkenésére és a hagyományos tervezési módszerekkel társadalmi statisztikai kategóriákkal csak kevésbé megragadható, illetve kezelhető folyamatok fontosságára.

6. A társadalmi folyamatok jövőbeni alakulásában objektíve benne rejlik a társadalom elért nyitottságának további fenntarthatósága, bár várhatóan új dimenziók, új szerkezeti elemek közötti mozgásként. E lehetőség kihasználása azonban a korábbiaknál jelentősebb és eszközeiben is összetettebb erőfeszítést igényel. A társadalmi mobilitás tudatosabb és hatékonyabb elősegítésében minden, a társadalmi mobilitást érintő racionális eszközt indokolt felhasználni. A felhasznált eszközök sokfélesége mellett is számítani kell arra, hogy az iskola és a kulturális szféra szerepe a társadalmi mobilitás alakulásában a jövőben növekszik.

A gazdasági növekedés ütemét mérséklő feltételrendszer belátható alakulása a rétegek közötti határvonalak megmerevedésének lehetőségét is valószínűsítheti, különösen a társadalmi szerkezet pólusain. E vonatkozásban is nagy figyelmet indokolt fordítani a többoldalúan hátrányos helyzetű rétegek társadalmi helyzetének alakulására. A gazdasági fejlődés valószínűsíthető új minőségi dimenziói az időszak második felében a társadalmi mobilitás, illetve a társadalmi struktúra fejlődésének olyan várhatóan új vonásait eredményezhetik, amelyek elsősorban a munkamegosztási rendszerhez kapcsolódnak.

7. Az előreláthatóan tartósan alacsony termékenység és magas halandóság következményeként csökkenő és öregedő népesség a korábbiaktól eltérő feltételeket teremt a társadalmi-gazdasági fejlődés számára. Noha arról, hogy a csökkenő népesség és ezzel egyidejűleg a népesség elöregedése hogyan érintheti egy modern társadalom funkcionálását csak viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk, kétségtelennek látszik, hogy ezek mind a társadalomra és társadalmi szervezetekre, mind a jövő családjára új funkciókat és az ezek közötti munkamegosztás változását hozhatják. A fiatal korcsoportok arányának csökkenése, az időskorúak arányának növekedése, a családok átlagos nagyságának csökkenése és összetételének változása, az egyedülállók számának növekedése, minden bizonnyal hat egyes rétegek társadalmi helyzetére és szerepére, a rétegek és a nemzedékek közötti kapcsolatokra, az egyes rétegeket jellemző, illetve a társadalmi fejlődésben ható értékekre stb. Mindennek következményeként a jövőben várhatóan több tudományos kutatási és irányítási energiát kell fordítani a népesedéspolitikai eszköztár megújítására és hatékonyabb alkalmazására.

8. Az 1960-as évek elején végrehajtott oktatási reform és az 1970-es évek első felétől jelentősen tovább emelkedő iskolázási arányok hatására a népesség és a foglalkoztatottak iskolázottsága az időszak utolsó harmadáig tartóan, gyors ütemben növekszik. Ez a mennyiségi jellegű változás is jelentősen növeli, változtatja a munkával és fogyasztással szembeni minőségi igényeket és szükségleteket, érinti a család egyes funkcióit, emeli a társadalmi értelemben vett önismeret színvonalát. A strukturális jellegű, nem munkához kapcsolódó és nem osztálymeghatározottságú egyenlőtlenségek fokozatos csökkentésében előrehaladó szocialista társadalom előreláthatóan növekvő feszültségek között viseli el a kultúrához, az újabb nemzedékek pályaindulásának ilyen meghatározottságú különbségeihez, a kulturális előnyök továbbörökítéséhez kapcsolódó és abból táplálkozó egyenlőtlenségeket. Mindezekért a kultúra lehet a következő két évtizedben a társadalmi fejlődés új vonásainak és feszültségeinek egyik csomópontja.
9. A népesség vándorlása a településstruktúra elemei között új irányokban is megjelenhet. A városokba áramlás üteme egyes városkategóriákban csökkenhet és a városokból történő népesség kiáramlásának lehetőségére is számíthatunk. A gazdaságilag fejlett országokat inkább az utóbbi, a fejlődő országokat inkább az elsőként említett folyamat jellemzi. Mérlegelve a nagyobbarányú városbaáramláshoz kapcsolódó anyagi következményeket és veszteségeket, a városi, főként a nagyvárosi élethez fűződő hátrányokat, a folyamatoknak elsősorban a kisebb települések racionális, az alapvető szükségletek növekvő színvonalú kielégítését lehetővé tevő fejlesztésére támaszkodó befolyásolása a társadalmi fejlődés egyik lényeges stratégiai eleme lehet.
10. Az előttünk álló két évtizedben várhatóan tovább növekszik a turisztikai jellegű kapcsolatok mértéke és további tért nyerhet a tömegkommunikációhoz, a külföldi munkavállaláshoz, valamint a környező országokban nemzetiségként élő magyarsággal bővülő kapcsolatokhoz fűződő és az anyagi-tudati viszonyokat egyaránt érintő hatások csoportja; várható, hogy társadalmunk e vonatkozásban nyitottabbá válik.
11. Az 1970-es évtizedben a népesség jelentős része - a tartósan gyors és általános hatású életszínvonalnövekedés nyomán átlépte azt a határt, amelyet követően az anyagi értelemben vett gazdagság egyre általánosabbá válik. Arra lehet számítani, hogy ez a folyamat - az 1980-as évtized esetleg tartósan lassú gazdasági növekedése mellett is - egyre szélesebb rétegeket érint. Mindennek következményeként a jövedelemelosztás, a fogyasztás és általában az életkörülmények szélső pólusaihoz fűződő társadalmi feszültségek és ellentmondások egyre inkább a többoldalúan hátrányos helyzethez kapcsolódnak.

Ilyen körülmények között várhatóan elavulnak egyes mai formájú, a gazdaság természetes értelemben vett adminisztratív-jogi korlátozására vonatkozó szabályok, a lakosság számára egyre természetesebbé válhat a magas jövedelmek általánosabb adóztatása, a társadalom ama törekvése, hogy korlátozza az anyagi előnyök, illetve hátrányok átörökítését az újabb nemzedékekre, végül dominánsabbá válik az a magatartás, amely az életszínvonal szempontjából szélső pólusokon elhelyezkedők közül a társadalom erőfeszítéseit a hátrányban lévő helyzetűek újratermelődése feltételeinek korlátozására koncentrálja, fokozva ebben a különböző társadalmi szervezetek szerepét is.

12. A lakosság anyagi helyzetének általános javulása és a magas jövedelmek növekedése egyrészt növeli a lakosság biztonságérzetét, javítja azt az anyagi-tárgyi feltételrendszert, amelynek kereteiben életmódját szervezi. Ugyanakkor ez felveti a lakosság kezén növekvő arányban felhalmozódó eszközök társadalmilag hasznos elköltéséhez kapcsolódó elméleti kérdéseket és gyakorlati feladatokat. Várható, hogy a jövőben növekszik a lakosság anyagi értelemben vett részvétele a társadalom előtt álló feladatok megoldásában. Míg a társadalom kötelezettségei és felelőssége a változó összetételű, bővülő tartamú alapszükségletek kielégítésében növekednek, a nem ilyen jellegű szükségletek kielégítésében növekvő szerepe lehet a lakossági anyagi eszközei felhasználásának. Ez korlátozhatja a pazarló fogyasztás térnyerését, hozzájárulhat a töredék munkaerő hasznosításához, a családi munkateljesítményeken alapuló kistermeléshez és szolgáltatáshoz. Emellett az időszak egészében, de különösen annak első felében alapvető társadalmi érdekeink is fűződnek ahhoz, hogy a lakosság növekvő szerepet vállaljon az infrastrukturális jellegű és alapszükségleteket kielégítő fejlesztésekben is.
13. Az előttünk álló időszakban növekszik az életmód társadalmilag tudatos befolyásolásának fontossága. Ebben egyre nagyobb hatékonyságot kell tulajdonítani a közvetlen munkakultúrának és a szélesebb értelemben vett kulturális viszonyoknak. Ezért nemcsak az 1980-as évek nagy részében fennálló gazdasági feszültségek miatt, hanem távlati társadalompolitikai céljaink elérése szempontjából is döntő jelentőségű az infrastrukturális intézményrendszer további szelektív fejlesztése és működési hatékonyságának javítása.
14. Az átalakuló értékrendszernek is megfelelően a család szocializáló és érzelmi-nevelő funkciói - a gazdasági funkció bizonyos visszaszorulása mellett - a jövőben nagyobb szerepet kapnak. Nő a család szerepe és felelőssége az idősebb nemzedékek el látásában is. A családpolitikának elsősorban arra kell koncentrálnia, hogy - szem-

léletváltozással és az anyagi-intézményi feltételek megteremtésével, javításával - realisabbá tegye a család feladatainak ellátását, hatékonyabban funkcionáltassa a család és a társadalom egyéb intézményei közötti munkamegosztást és elérje, hogy a család mint intézmény nagyobb biztonságot nyújtson tagjainak. Ez utóbbi a családok instabilitását létrehozó, illetve fokozó tényezők és feltételek differenciált korlátozását kívánja meg.

15. Társadalmunkat az előttünk álló időszakban a szocialista értékek egyre erősebb dominanciája mellett még viszonylag heterogén értékrendszeri befolyások váltakozó hullámai is érinteni fogják. A szocialista értékrend hegemoniáját elősegítheti az egyént és családot hatékonyabban orientáló, az értékeket és normatívákat jól közvetítő kommunikációs eszközök hatékonyabb funkcionálása, a társadalmi gyakorlatban jól funkcionáló szocialista demokratizmus továbbfejlődése, új formáinak és intézményrendszereinek kialakulása. A szocialista értékrendszert jellemző értékek közül különösen fontos szerepet kell tulajdonítanunk a munka megbecsülésének, a közösségi szellem erősítésének, a közérdek tiszteletben tartásának és szolgálatának, a szocialista hazafiság és internacionalizmus elmélyítésének. Ezek az értékek a társadalmi egyenlőség és nyitottság, valamint a racionálisan értelmezett létbiztonság értékeivel együtt jelentősen hozzájárulhatnak a szocialista értékrend társadalomformáló szerepének növekedéséhez.

Az előttünk álló két évtizedben gyorsan növekszik a gazdasági fejlődéshez kapcsolódó társadalmi feltételek, hatások és kölcsönhatások feltárásának és a gazdasági szférához csak közvetetten kapcsolódó társadalmi folyamatok tudatosabb befolyásolásának szerepe. Ez a tervezés társadalmi jellegének, szakszerűségének és demokratizmusának további erősödését, a társadalmi-gazdasági tervezés kifejlesztésére irányuló határozott törekvést és ennek alapjaiként a tudományos megismerés magasabb színvonalát, a tervezés módszertanának és az ezt megalapozó statisztikai információs bázisnak a korszerűsítését, végül a tervezés és a tudományos kutatás közötti kapcsolatok folyamatossá és szorosabbá válását igényli.

A NÉPESSEGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI
DEMOGRÁFIAI TÁJÉKOZTATÓ FÜZETEK

1985.

1. Adatgyűjtemény. A budapesti agglomeráció népességszámának alakulásáról (Népszámlálási adatok alapján).

1987.

2. Adalék Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió népesedéspolitikájáról.

1988.

3. A távlati tervezés keretében született népesedéspolitikai koncepciók, 1968-1982.
4. A népesedéspolitika elvi kérdései történeti megközelítésben és nemzetközi összehasonlításban.
A népesedéspolitikai döntéseket alakító tényezők Magyarországon.
A második világháború utáni magyar népesedéspolitikákban tükröződő értékek.
A népesedéspolitika alapkérdései.

1989.

5. Népeségelőreszámítások: problémák, eredmények, megbízhatóság.
6. A népesedés és a népesedéspolitika a hosszú távú tervezés összefoglaló dokumentumaiban, 1968-1985. I.